
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi - praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2013 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Axundova Ə. A.

Şəxsiyyətin peşəkar inkişafında yaradıcı və tənqidi
təfəkkürün vəhdəti 3

Əlixanova G. H.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların “Mən” obrazının
formalaşmasına oyunun psixoloji təsiri 16

Гусейнли Л.А.

Эмоциональный климат EQ в структуре личности
(к постановке вопроса).....26

Akbar E. Y.

Some psychological aspects of the destructive
and deviant behavior 36

Abdullayev Y.B

Müxtəlif sinir tipli samboçuların təlim-məşq prosesi və
yarışqabağı ərəfədə bəzi psixofizioloji xüsusiyyətlərinə dair 44

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Salamova K.B.

Rəhbər işçinin fəaliyyətində ünsiyyətin rolu 51

Duysak A. F.

Sosial və asosial davranışların tipologiyası və xüsusiyyətləri 60

Abbasova A.Ə.

Siyasi etimad siyasi fəaliyyətin əsas amili kimi.....69

Qurbanova N.Ş

Milli-etnik qrupların yeni şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərinə dair 76

Азизова П.Т.

Руководство, как решающий фактор в построении отношений в коллективе 87

Aytən Eynallı

Azərbaycanda Xüsusi Qayğıya Ehtiyacı Olan Uşaqların (XQEU) təhsilə cəlb olunmasının sosial-psixoloji problemləri 94

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Аббасзадə Ə. S.

Şagirdlərin stressə qarşı müqavimət metodlarının müqayisəli təhlili (Urmiyə şəhərinin orta məktəbləri nümunəsində 2010-2011 təhsil ili) 101

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Bayramov F. İ.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığında etnopsixoloji ideyaların inikası.....113

ŞƏXSİYYƏTİN PEŞƏKAR İNKİŞAFINDA YARADICI VƏ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN VƏHDƏTİ

Əminə Axundova

*ADPU-nun Yaş və Pədoqoji
psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mail: axundova@mail.ru*

Açar sözlər: *şəxsiyyət, kreativlik, yaradıcı təfəkkür, cəmiyyət, tənqidi təfəkkür, demokratiya, milli tərəqqi qabiliyyət, idrak*

Ключевые слова: *личность, креативность, креативное мышление, общество, критическое мышление, демократия, национальное развитие, способность, познание*

Key words: *personality, creativity, creative thinking, society, critical thinking, democracy and national development, the ability, knowledge*

Müasir psixologiyada şəxsiyyət kateqoriyası baza anlayışları siyahısına aid edilir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin “mən”ində cəmləşən bir sıra əxlaqi, sosial, psixoloji xüsusiyyətlər, hissi və məntiqi proseslər, əqli düşüncələr, fərdi psixi xassələr, iradi keyfiyyətlər və s. bir-biri ilə əlaqəli şəkildə bütöv bir sistem kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan şəxsiyyətin formalaşması inkişafı və s. kimi vacib proseslər məhz bu sistemin fəallığı ilə inkişaf edərək hər bir şəxsin özünə məxsus xüsusiyyətlərinin və fəallığının əks olunma nöqtəsi olan şəxsiyyəti əmələ gətirir. Şəxsiyyət geniş və mürəkkəb anlayışdır. Şəx-

siyyət terminalogiyasına dair nəzəriyyələr müxtəlifdir və həmin nəzəriyyələr haqqında kifayət qədər danışmaq olar. Lakin şəxsiyyət haqqında ümumiləşmiş nəzəriyyə olmadığından onun strukturunda hansı elementlərin üstünlük təşkil etdiyini söyləmək çətinidir. Bu yanaşma şəxsiyyət fenomeninin özünün mürəkkəbliyindən xəbər verir. Şəxsiyyətin inkişafı isə həm genetik, həm mədəni, həm də sosial amillərdən asılı olsa da o şüurlu və ya şüursuz şəkildə fəaliyyət göstərməyə davam edir və bu zaman stabilliyə can atır. Stabil şəxsiyyətin isə stabil əqli-idraki keyfiyyətlərə malik olması vacibdir. Müasir tədqiqatlarda belə təfəkkür

keyfiyyətləri daha ətraflı şəkildə araşdırılır və göstərilir ki, şəxsiyyət əqli düşüncəsinin çevikliyindən asılı olaraq və həmçinin, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü ilə özünü reallaşdırır. Şəxsiyyətin professional inkişafı da qeyd olunan faktorların köməyi ilə baş verir. Bunun üçün şəxsiyyət və onun inkişafının tarixən idraki proseslərlə bağlı olduğunu müəyyən edən faktları önə çıxarılır. Təfəkkürün forma və funksiyalarının müxtəlifliyini və aqlın keyfiyyətlərinin onların əsaslandığını ifadə edilir və onlar Heydər Əliyevin əməli fəaliyyəti əsasında şərh olunur. Ulu öndərin fenomenal təfəkkür tərzinə malik dahi şəxsiyyət olması, onun hadisələri öncədən görə bilməsi, onları dəqiq mühakimə edərək doğru nəticələrə varması ilə xarakterizə olunur. Qeyd olunan məsələlər özlüyündə fenomenoloji hadisə olub peşəkar şəkildə formalaşdırılmış yaradıcı və tənqidi təfəkkürün vəhdətidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi tarixən şəxsiyyətə müxtəlif baxış nəzəriyyələri olmuşdur. Lakin bu nəzəriyyələrdən hələ də ən əsaslı hesab olunanlar şəxsiyyətin inkişafının idrak prosesləri ilə bağlı olduğunu göstərənlərdir. Beləki, orta əsrlərdə psixologiya etik-teoloji (ilahiyyətçi) mistik xarakter əldə edir, ruhi həyatın öyrənilməsi ilahiyyət tələblərinə tabe olur. İnsan problemi, gələcək

mənalandırılmağı, ingilis və fransız materialistlərin işlərində və XVI–XVII əsrlərin nümayəndələrinin təlimlərindən almışdır, ilk növbədə F.Bekon, T.Hobbs və C.Lokk [11] insana xristiansayağı baxışlara qarşı çıxış etmişdilər və insan mövcudluğunun maddi, cismani təbiəti haqqında o dövrlərin biliklərinin səviyyəsində kifayət qədər əsaslandırılmış tezis irəli sürmüşdülər. Onların fikrincə dərk etmə insan həyatının mümkünləşdirilməsinə yönəlmişdir. Belə ki, insan artıq sadəcə ayrıca şəxsiyyət kimi deyil, eləcə də cəmiyyətin fəal üzvü kimi fəaliyyət göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, elə həmin Hobbs cəmiyyəti mexaniki şərh edirdi (cəmiyyət – bu nəhəng mexanizmdir). İnsana, onun tərəfindən sosial sistemin elementar hissəciyi formasında baxılırdı. Filosofların əksəriyyəti o zamanlar israr edirdilər ki, insan yalnız elmi biliklərin inkişafı sayəsində təbiətə hakim ola bilər. Aydın şəkildə söylənmiş formada o, F.Bekonun təcrübələrində ifadə olunur: insan – bu, hər şeydən əvvəl, öz həyatının sahibi olmağa qadir olan, “təbiətin qulu və şərhçisidir”.

Gürcü filosofu Merab Mamardaşvili şəxsiyyəti və təfəkkürü simvol-lar vasitəsilə əlaqələndirmişdir. Şəxsiyyət – təbiətin ən böyük mənasıdır. O öz mövcudluğunu “insan-simvol”

cərayanından götürür. Şübhəsiz ki, belə simvol uşaq üçün ev, doğma ocaq, onu qoruyan valideynləri, öz yaşadları ilə sosial mühitə daxil olduğu məktəd ola bilər [12]. Təfəkkür – insandan üstün bir güc olub ona təbiət tərəfindən bəxş edilməmiş, insan və simvollar arasındakı cərəyan sahəsində oyanma və xatırlamalar şəklində mövcud ola bilər. [3, səh 381].

Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyətin formalaşmasında yaradıcılıq fəaliyyətlərinin, xüsusilə təxəyyül və təfəkkürün xüsusi rolu haqqında Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, B.Əliyev, S.Seyidov, R.Əliyev, K.Əliyevanın tədqiqatlarında geniş bəhs olunur. Prof. Ə.T.Baxşəliyev “Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” adlı elmi əsərində yaradıcılığın müxtəlif forma və növlərinin insan şəxsiyyətinin inkişafındakı rolundan bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, müxtəlif yaradıcılıq mənbələrində (Şifahi xalq yaradıcılığı, tanınmış alim və psixoloqların yaradıcılığı, dahi mütəfəkkirlərin yaradıcılığı vəs) şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı üçün kifayət qədər maraqlı psixoloji fikirlər və ideyalar mövcuddur. [6 səh 4-22].

Şəxsiyyətə həsr olunmuş elmi və publisistik əsərlərdə, insanı şəxsiyyət edən onun ictimai fərdiliyi haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Fərd kimi dünyaya gələn insanı cəmiyyət vətəndaşa çevirir, mövcud olduğu mühit isə onda bir sıra keyfiyyətlər tərbiyə edərək şəxsiyyətə çevirir. Şəxsiyyət anlayışına fərdin təbii-fərqi xarakterinin daxil edilməməsi əslində doğrudur. Yəni, insana ictimai mədəni baxış “şəxsiyyət” anlayışında ifadə olunur. Şəxsiyyət başa düşən və düşünən, özünü refleksiyaya qadir olan, müxtəlif yerlərdə və müxtəlif vaxtlarda özünə baxa bilən bir varlıqdır. O öz taleyinin və öz həyatını istiqamətləndirə bilir, öz hərəkətləri üçün məsuliyyət hissənə malik olur, həyatında və fəaliyyətində müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqla öz inkişafına nail olur. Öz məqsədlərini aydın dərk edən şəxs özünü və tələbatlarını dərk etmiş olur. Özünü dərk etmə yolunu tutan insan şəxsi məqsədlərin yaranması səbəbləri ilə məhdudlaşmış qalmır. Həmin insan artıq məqsədyönlü fəaliyyətə istiqamətlənir. Onu məqsədyönlü fəaliyyətin özünün yaranması səbəbləri maraqlandırır. Bu artıq şəxsiyyətin təşəkkülünün başlanğıcı kimi qəbul oluna bilər. Təfəkkür isə fəaliyyətə keçid üçün yaradıcılıq, tənqidilik və s. kimi bir sıra funksiyaları özündə əxz etdirməlidir. Bu zaman onun şəxsiyyət ideyaları, gizli və aşkar münasibət bəslədiyi idealları olur.

Əvvəlcə bu prosesin əks olunduğu tutarlı dəlilləri və canlı nümunə-

ləri təqdim etmək tələb olunur. Heydər Əliyev irsində şəxsiyyətin “mən” psixoloji konsepsiyası sistemli şəkildə özünü göstərir. Aqlın üstün keyfiyyətləri, təmkinlilik, humanizm, ədalətlik, alicənablıq, insanlara fərdi yanaşma mövqeyi, ünsiy-yət üslubu və s. yüzlərlə əxlaqi, sosial keyfiyyətlər, siyasi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür keyfiyyətləri buna əyani misal ola bilər. Şəxsiyyətin formalaşması prosesində Heydər Əliyev irsində tərənnüm olunan “mən” konsepsiyasına aid sosial, psixoloji, pedoqoji, fəlsəfi və s. istiqamətlərdə dərin məzmunlu elmi araşdırmalar aparılaraq, cild-cild əsərlər yazılıb. Lakin bu əsərlərin heç birində şəxsiyyətin təşəkkül tapıb, formalaşması üçün vacib olan təfəkkür funksiyalarının, əqli keyfiyyətlərin roluna ayrıca diqqət yetrilməyib. Buna görə də Heydər Əliyev şəxsiyyəti haqqında deyilənləri təkrar etməyərək, onun irsinin psixoloji istiqamətdə ən vacib xətti olan insan aqlı, təfəkkür, xüsusilə də şəxsiyyətin inkişafında yaradıcı və tənqidi təfəkkürün vəhdətinin vacibliyini vurğulamaq və eyni zamanda şəxsiyyətin professional inkişafında bu vəhdətin tamlığını əyani misallarla göstərməkdir. Tədqiqat işində Heydər Əliyev siyasi lider, tarixi şəxsiyyət, ideoloji dəyərlərimizin qoruyucusu, yeni siyasi təfəkkürü formalaşdırın, bütöv-

lükdə xalqının mənəvi, psixoloji inkişafına xidmət etmiş bir şəxsiyyət olaraq tədqiq olunur. Bu irs əsasında tədqiq olunan şəxsiyyət anlayışı öz məzmununa görə olduqca zəngindir və insana xas olan ümumi və xüsusi xarakter əlamətləri ilə deyil, həm də tək nadir xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Təfəkkürün yaradıcılıq və tənqidilik xüsusiyyətlərindən əlavə onun həm də siyasi xarakterə malik olduğu məlum olur.

Tərəddüdsüz qeyd oluna bilər ki, Heydər Əliyev irsində şəxsiyyət anlayışı bir sıra mühüm üstün sosial psixoloji, əxlaqi, idraki keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Problemin ətraflı öyrənilməsində Heydər Əliyev irsinə müraciət etməyimiz təsadüfi deyildir. Çünki məhz ulu öndər öz tarix əhəmiyyətli rolu ilə sübut edib ki, siyasətçi şəxsiyyətinin formalaşmasında başqa amillərlə yanaşı, şəxsiyyətin üstün sosial-psixoloji keyfiyyətləri mühüm rol oynayır. Məhz həmin keyfiyyətlər onun nüfuz qazanmasına, siyasi liderə və tarixi şəxsiyyətə çevrilməsinə yol açır. Belə şəxsi keyfiyyətlər siyasi liderə, mövcud situasiyanı düzgün qavramaq və dəyərləndirmək bacarıq aşılıyır. Düzgün qərarlara və uğurlu nəticələrə isə hər bir fərd nail ola bilmir. Heydər Əliyev bütün psixoloji təsir üsullarını bilirdi və lazım olan anda böyük məharətlə ondan

istifadə edirdi. Məsələn, böyük iclas salonlarında, səngərlərdə, dövlət çevirilişlərinə cəhdlər zamanı onun söylədiyi nitqlər dahi şəxsiyyətin psixoloji aləmnin dərin, səmimi və zəngin olmasının göstəricisidir. O, görüşdüyü adamlara diqqətlə qulaq asır, söhbətin əsas mövzunu tutmağa cəhd edərək, heç bir nüansı nəzərdən qaçırmırdı. Hissi-emosional hallar müxtəlif səviyyələrdə insanın yaddaşına, qavrama qabiliyyətinə, təfəkkürünə və təxəyyülünə köklü surətdə təsir göstərir. Ağıl, fikri əməliyyatlar və onların insanın mənəvi dünyası və sosial münasibətləri ilə çuğlaşması Heydər Əliyev ideyalarının əsasını təşkil edir. Sözsüz ki, bütün bu idrak keyfiyyətləri ulu öndərin çevik və dərin təfəkkürünün məhsulu olub, həmdə professional səviyyədə inkişaf edən yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inikası idi. Burada təfəkkürün, xüsusilə yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafının insanın özünü dərkinə, özünü adekvat qiymətləndirməsinə, özünə nəzarətə, özünü tərbiyəyə, özünə hörmətə təsiri məsələləri də diqqəti cəlb edir. Ulu öndərin irsində bu şəxsi keyfiyyətlər, yüksək səviyyədə olduğu üçün o, gənclərdə də həmin keyfiyyətlərin inkişafını tələb edirdi.

Heydər Əliyev dünya şöhrətli lider olmaqla yanaşı yaradıcı ziyalı idi. Gözəl memar kimi bir sıra möh-

təşəm binalar, sosial-sənaye obyektləri onun təklifi və bir başa iştirakı ilə layihələndirilib. Yaradıcı təfəkkür gənclərin gələcək həyat fəaliyyətinə hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcı təfəkkür hər şeydən əvvəl hadisələrin əsas xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə, həmin hadisələrin inkişafına yaradıcı münasibət bəsləməyə imkan verir. Tənqidi təfəkkür isə bu xüsusiyyət və qanunauyğunluqları düzgün qiymətləndirməyə və yaxşını pisdən ayırmağa imkan verir. Yaradıcı təfəkkür sayəsində idrak fəaliyyəti prosesində yeni məhsul, yeni cəhətlər yaranır. Burada insan qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün hazır bilik, bacarıq və vərdislərdən istifadə etməklə kifayətlənmir. Hadisələrdə yeni keyfiyyətlər, yeni sosial-psixoloji çalarlar aşkarlanır. Hadisələrə yeni baxış, fikri mənalandırma, şəxsiyyətin özünün təşəbbüsü ilə əlavə təfəkkür funksiyalarının işə düşməsi yaradıcı təfəkkür üçün xarakterikdir. Həyatda mövcud olan ictimai, sosial hadisələr, problemlər, əşyalar həmişə insanlarda maraq doğurur. İnsan bu məsələlərə həmişə ağıl və təfəkkür prizmasından yanaşır. Bəzilərini qəbul edir, bəzilərinə şübhə ilə yanaşır, tənqidi münasibət bəsləyir və ya tənqid edir. Bu insanın təbiətinə xas olan psixoloji keyfiyyətdir. Bunlar isə ən

çox təfəkkürün tənqidiliyində üzə çıxır. Tənqidi təfəkkürün mahiyyətinə varmaq gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi vacib inkişaf şərtidir. Bunları nəzərə alan Heydər Əliyev insanlara, xüsusilə gənc yazarlara, bəstəkarlara, musiqişünaslara, alimlərə və digər yaradıcı ziyalılara daim öz biliklərini artırmağı, təkmilləşdirməyi, hazır bilik və təcrübələrdən yaradıcı və tənqidi şəkildə istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Şəxsiyyətin formalaşmasında təfəkkür funksiyaları ilə yanaşı ünsiyyətin də rolu danılmazdır. Bu proses mənlik şüuru və əxlaqi şüurun formalaşması ilə inkişaf edir. Mənlik şüuru və əxlaqi şüurun vasitəsilə yaranan digər mühüm psixoloji xüsusiyyətlər də vardır. Məsələn, gənclərin şəxsiyyətində təşəbbüskarlıq, prinsipiallıq, məsuliyyətlik kimi davranış formaları xarakter xüsusiyyətlərinə çevrilir. Yəni, gənclərdə yeni psixoloji xüsusiyyətlərin yaranır: “Onların intellektual fəaliyyətində, qabiliyyətlərinin inkişafında əsasən irəliləyiş, sosial-psixoloji varlıq kimi formalaşma baş verir” [6, səh 511]. Əxlaqi şüur əxlaq tərbiyyəsi vasitəsilə gənclərə aşılanır. “Əxlaq tərbiyyəsi gənclərə məqsədyönlü surətdə göstərilən təsirlər sistemidir. Əxlaq insanın mənəvi simasına, özünə, başqalarına, əməyə, bütünlükdə cəmiyyətə münasibətini müəyyən

edən keyfiyyətlərin, prinsip və qaydaların məcmusudur” [10, səh 12]. Şəxsiyyətin tərbiyyəsi konsepsiyası problemi Heydər Əliyevin çıxışları, nitqləri və məruzələrində irəli sürülən qiymətli fikirlər gənclərin tərbiyyə işinin sistemini, yollarını və cəmiyyətdə rolunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Lakin şəxsiyyətin inkişafını onun intellektual qabiliyyətləri və onların formalaşma prinsip və şərtləri ilə, eyni zamanda müxtəlif şərait və vəziyyətlərə şüurlu və aydın dərk olunan münasibəti ilə bağlıdır. Burada ilkin olaraq, təfəkkür və onun forma və funksiyaları diqqəti cəlb edir.

Psixologiyada insanın psixi fəaliyyətində təfəkkürün tənqidilik keyfiyyətlərinin 3 mühüm funksiyası göstərilir: 1) Qiymətləndirmə 3) Tənzim etmə 4) İnitiasiya. [1, səh153]. İnsanın psixi fəaliyyətində təfəkkürün yaradıcılıq funksiyasının əsas mərhələləri aşağıdakı kimi təqdim olunur: [2, səh 382]

1) Mövzu meydana gəlir. İnsanın yaradıcı qüvvəsini mobilizə etdiyi bu mərhələdə o işə başlamağın vacibliyini hiss edir.

2) Mövzu dərk olunma mərhələsinə keçir, situasiya analiz olunur. Bu mərhələdə problemlə situasiyanın gələcək mövcudluq halının inteqral tamlığı obrazı yaranır. Yəni həmin situasiyaya adekvat obrazlı-konseptual və ya işarəvi-simvolik

model əmələ gəlir ki, bu proses özü mövzu seçimi mərhələsində formalaşmağa başlayır. Həmin model sonradan insanın şüurunda yaranacaq konflikt üçün bir material xarakteri daşıyır. Bu isə son nəticədə problemin kristallaşması və həlli yollarına gətirib çıxarır.

3) Bu mərhələdə problemin həlli üzərində uzun və cansıxıcı iş başlayır. Burada insanın dərk oluna bilən və dərkolunmayan cəhdləri birləşərək problemdən əl çəkmir. Belə bir hissiyat yaranır ki, insanda problem yoxdur, məhz insan özü problemin içərisindədir. Problemin həlli yolunun öncədən bu şəkildə təsəvvür olunması, nəinki fərziyyə və ehtimalların yaranması, yoxlanılması və qəbul edilməməsi, həmçinin problemin həlli üçün xüsusi vasitələrin müəyyən olunması ilə nəticələnmə bilər.

4) Problemin həlli ideyalarının əmələ gəlməsi. Bu mərhələnin həlləedici mahiyyəti ona doğru istiqamətlənmiş göstərişlərin saysız-hesabsız çoxluğundadır. Bu istiqamətlər nə qədər məzmunu əhatə edə bilmirsə, bir o qədər anlaşılmaz xarakterə malik olur.

5) İcra olunma daha doğrusu texniki mərhələ xüsusi bir izah tələb etmir. Problemin həlli üçün düzgün mövqenin seçilməsi çətinlik törədənə insandan böyük zəhmət tələb olunur. Nyuton bunu belə izah edir:

“Problem aydın olanda yəni məlum bir sonluğa yetişəndə müvafiq qərarın qəbul edilməsində çətinlik yaranmır. Bunu bizim üçün riyaziyyat həll edir”.

Əlbəttə ki, təfəkkürün yaradıcılıq mərhələlərinin düzülüşü nisbidir və daha geniş və əhatəli təhqiqatlara ehtiyac vardır.

Şəxsiyyət üçün xas olan sosial-psixoloji xüsusiyyətlərdən biri də onda ağılın, xüsusilə düşüncə tərzi-nin, dərin mühakimə bacarığının formalaşması və dərin tənqidi təfəkkürə malik olmasıdır. Tənqidi təfəkkür isə şəxsiyyətin münasibət göstərdiyi obyektə bələd olması ilə əlaqədardır. Əsassız tənqid isə quru və cansıxıcıdır.

Digər bir psixoloji ədəbiyyatda ağılın keyfiyyətlərinə görə insanların bir-birindən fərqləndiyi göstərilir. Buraya aid edilir ağılın çevikliyi, dərinliyi, müstəqilliyi, tənqidiliyi və s. [2, səh 324]. Təfəkkürün yuxarıda qeyd olunan yaradıcılıq və tənqidilik kimi funksiyaları məhz bu keyfiyyətləri təənnüm edir. Təfəkkürün formalaşması və inkişafını tədqiq edən hər bir tədqiqatçı ağılın bu və ya digər funksiyasını instrument olaraq seçir. Çünki, şəxsiyyətin inkişafı prosesi və onu şərtləndirən ağılın və düşüncənin inkişafı prosesi bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu həmin prosesin çox mürəkkəb olması ilə xarakterizə olunur.

Ağlın dərinliyi insanların zəruri sualları qoymaq və hadisələrin mahiyyətini açma bilmək, cism və hadisələri dərinləndirən öyrənmə bilmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Ağlın çevikliyi insanlardan düşdüüyü vəziyyətdən dərhal baş çıxarmaq və qərar qəbul etmək bacarığı ilə müəyyənleşir. Ağlın müstəqilliyi insanın yeni sual və problemləri ilə sürməsi və həyata keçirməsi bacarığı ilə xarakterizə olunur. Ağlın tənqidiliyi insanların duyub qavradıqları cisim və hadisələr arasındakı uyğunsuzluğu asanlıqla görə bilməsi və bununla əlaqədar öz fikirlərini əsaslandırma bilməsi bacarığı ilə xarakterizə olunur. İnsanın, ağlın çevikliyi və dərinliyi keyfiyyətlərinə malik olması ağlın itiliyi keyfiyyətinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə oluna bilər, ağlın müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiyyətlərinə malik olma ağlın kreativliyi (yaratıcı) keyfiyyətlərinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Rus psixoloqu Y.A.Ponomaryov yaratıcılığı insanı inkişafa aparacaq qarşılıqlı təsir vasitəsi kimi tədqiq edir. [3, c 23]. A.M.Matyuşkinin fikircə yaratıcılıq artıq mövcud biliklərin sərhəddindən uzaqlaşma, onu keçib-gətmə prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər. [3, c 244].

Yaratıcılıq hər bir normal insana məxsus bu və ya başqa mərhələdə olan kreativlik və ya yaratıcı fəaliyyətdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə aydın olur ki, yaratıcılıq düşünmək, hiss etmək və s. qabiliyyətlər kimi insandan asılı deyil. Yaratıcılığın mərhələlərinə əsasən həmin potensialın həyata keçirilməsi insanı psixi cəhətdən normal edir və bu proses öz mahiyyətini yaratıcılıq məhsullarında: ideyalarda, davranışlarda, maddi obyektlərdə tapır. Həmin potensialın üzə çıxarılması insanın bir şəxsiyyət kimi öz “mən”ini kəşf etməsinə kömək edirsə onun məhsullarının öyrənilməsi də həmin prosesin hərtərəfli tədqiqinə şərait yaradır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin irsini əhatə edən dərin məzmunlu yaratıcılıq məhsulları onun fikirlərində və ideyalarında əsaslı surətdə əks olunur. Heydər Əliyevin ideya və fikirlərində onun Azərbaycan respublikasının rəhbəri kimi başlıca məqsədi müstəqillik, Azərbaycançılıq, dövlətçilik, ədalətlik, demokratiya, milli tərəqqi, dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlər təşkil edən yeni bir ideologiyanın, məfkurənin əsası qoyulmuşdur.

Ulu öndərin irsinin təhlili əsasında müəyyən olunur ki, o daxili və xarici siyasəti kompleks şəkildə əlaqələndirərək yardımı təfəkkürün bütün xüsusiyyətlərindən bəhrələnməmişdir. Heydər Əliyevin apardığı daxili siyasət Azərbaycanın hər bir vətəndaşına azad, sərbəst yaşamaq hüquqlarını təmin etmək və öz rifahını yax-

şıləşdırmaq imkanları yaratmışdır. Heydər Əliyev fəaliyyətində iqtisadi islahatların aparılması, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, aqrar islahatların həyata keçməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Heydər Əliyevin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda etiraf olunan uğurlu və cəsarətli addımlar atması milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan Dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur. Heydər Əliyevin fəal və çevik diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı ictimai təşkilatlarının diqqət mərkəzinə çevrilmişdir, ölkəmizə bir çox istiqamətdən maraq artmışdır. Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsasını sülh, beynəlxalq hüquq normalarına, sərbəhd və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığına hörmət və qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil etdiyi üçün ulu öndər Qafqazda sülh çağırışının müəllifidir. Onun dünya təcrübəsinin bütün nailiyyətlərini, sivil beynəlxalq normaları özündə tam əks etdirən sülhsevər xarici siyasətinin əsasında isə ilk növbədə, milli müstəqilliyin möhkəm-

ləndirilməsi dövlətlərin hüquqlarına hörmətlə yanaşması, bütün mübahisəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll edilməsi qarşılıqlı surətdə faydalı, iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlıq yaradılması, dövlətlər arası əlaqələrə mane olan hər cür halların aradan qaldırılması prinsipləri dayanırdı. O, bütün türk dünyasının nüfuzlu şəxsiyyəti kimi şöhrət qazanmışdır.

Nəinki, yaradıcı şəxsiyyət kimi, ümumilikdə şəxsiyyət kimi doğulmaq mükünsüzdür. Aydın olur ki bir sıra intellektual funksiyaları yerinə yetirən insan şəxsiyyətə çevrilir. Ətraf aləmə və həmçinin özünə intellektual yaradıcı münasibət bəsləyən insan yaradıcı şəxsiyyətə çevrilir. Yaradıcı münasibət nədir? Şəxsiyyətin daxili dünyasının ruhi zənginliyi, onun daim xarici dünya ilə yaradıcılıq əlaqəsinə yönəlişliyidir. Yaradıcı münasibət insanın kreativlik imkanlarını inkişaf etdirər. Hər bir insanda az və ya çox dərəcədə kreativlik mövcuddur. Bu qabiliyyət sosial-mədəni inkişafın məhsulu olan şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. “Yaradıcı şəxsiyyət yalnız kreativ qabiliyyətlərin yüksək mərhələsi ilə deyil, insanın xüsusi həyat mövqeyi, onun dünyaya münasibəti kimi xarakterizə olunur” [8, səh 112]

Məlumdur ki, yaradıcı şəxsiyyətə bütün ixtisas növlərində rast gəlinir.

Əgər yaradıcı şəxsiyyətlərdə yüksək yaradıcılıq istəyi mövcuddursa bu onlarda energetik potensialın olması ilə formalaşır, yaradıcılıq imkanı isə hər bir fərdə görə subyektiv olaraq dəyişir. Burada biz yaradıcılıq və kreativlik məhfumlarını fərqləndiririk. Yəni yaradıcılıq bir prosesdirsə, kreativlik potensial imkandır. Yaradıcılıq potensialı insana məxsus kreativlik imkanları (yaradıcılıq məhsullarının rəngarəngliyi və genişliliyi və s.) ilə ölçülə bilər. “Yaradıcı nəaliyyətlərin praktikasi və testləşdirmə belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, kreativlik qabiliyyətinin psixoloji əsasını empatiya və təsəvvürün sintezi kimi başa düşülən yaradıcı fantaziya qurmaq qabiliyyəti təşkil edir”. [8, səh 109]

Tənqidi təfəkkürün funksiyaları və bu funksiyalar nəticəsində yaranan ağılın keyfiyyətləri haqqında daha ətraflı bəhs etmək mümkündür. Tənqidi təfəkkürün qiymətləndirmə funksiyası insanın aldığı məlumatları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında və qiymətləndirməsində özünü göstərir. Bu proses ağılın çevikliyi və dərinliyi keyfiyyətləri nəticəsində müəyyən olunur. Bu qiymətləndirmə prosesi insanın dərrakəsində konfliktlər və problemləli situasiyalar yaradır və ya əksinə onu problemlərdən uzaqlaşdırır ki, bu da ağılın və münasibətlə-

rin növbəti yönəlişikliyindən asılıdır. Tənqidi təfəkkürün tənzim etmə funksiyası isə insanın dərrakəsindəki fikri uyğunsuzluqları müəyyən edərək, onların meydana gəlmə səbəbini aşkarlaması və səhvləri düzəltməsi ilə bağlıdır. Tənqidi təfəkkürün initsiasiyası professor Ə.S.Bayramovun apardığı tədqiqatlarda fikri əməliyyatın yaranması şəklində mənalandırılmışdır [1, 4]. “Təsbit olunmuş ustənovka kimi formalaşan idraki ziddiyyəti qeydə alan və bu ziddiyyəti həll etməyə hazır olan tənqidi təfəkkür, bir növ perseptiv fəaliyyətdən əqli fəaliyyətə keçidi təmin edən “rele” funksiyasını həyata keçirir”. [4 səh. 154] Müəllif öz fikirlərini aparılmış müxtəlif eksperimentlər əsasında sübut etməyə çalışır. Ə.S.Bayramov, eksperimentə cəlb olunan şəxsin iki müxtəlif hekayə arasındakı uyğunluğu və uyğunsuzluğu müəyyən edə bilməməsini obyektivasiya aktı və insanlarda bu aktın fərqli olması kimi izah edir. Tənqidi təfəkkürün qiymətləndirmə və tənzim etmə funksiyası yaradıcı təfəkkürdə və təxəyyüldə əlaqəli şəkildə daha yaxşı müşahidə olunursa, tənqidi təfəkkürün initsiasiya funksiyası yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Yəni, bu zaman yaranan yeni real təzad, disharmoniya və şübhələr, şəxsiyyəti rahat buraxmır. Lakin, yaradıcılıq funksiyasının başlaması ilə bu pro-

sesin özü və məhsulları yaradıcı şəxsiyyətə rahatlıq gətirir. Şəxsiyyətin bu fikri prosesə cəlb olunması problemlili situasiya ilə bağlıdır. Yaradıcı insanın fikirləri özündə zəngin təcrübəni, dərin və ölçülü fikirləri birləşdirir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz ağılın müstəqilliyi keyfiyyəti insanda intellektual sərbəstliyə yönəlik kimi başa düşülə bilər. Məhz bu proses özü də yaradıcı insan üçün xarakterikdir, yəni yaradıcı insanlar özünə inanır, öz qabiliyyətlərinə və nəaliyyətlərinə yüksək qiymət verməyə meyillidirlər.

Müraciət etdiyimiz Heydər Əliyev irsi bu baxımdan çox dəyərli fikir və ideyalarla zəngindir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz, Ulu öndərə məxsus yaradıcı və tənqidi təfəkkürün məhsulu olan əməli fəaliyyətlər sırasında həmçinin Azərbaycan xalqının tarixi taleyində mühüm dönüş yaradan bir sıra məslələri qısa şəkildə yekun olaraq qeyd edə bilərik. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə səpələnərək yaşamaq məcburiyyətində qalmış Azərbaycanlıların birlik və həmrəyliyinin əldə edilməsi işində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. O, dünya Azərbaycanlılarının təşkilatlanması və onların vahid vətən-müstəqil Azərbaycan ətrafında sıx birləşməsi üçün əzmlə səy göstərmiş, bu istiqamətdə son dərəcə zəruri qərarlar qəbul etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycana, onun xalqına və döv-

lətinə yaradıcı münasibət bəsləyən dərin və çevik tənqidi təfəkkürü ilə bütün problemlərin öhdəsindən gələrək hal-hazırkı yüksək nəticələri əldə etmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, təfəkkürün yaradıcılıq və tənqidilik funksiyaları bir-birilə vəhdətdə mövcuddur. Yalnız belə olduğu halda bu proses şəxsiyyətin inkişafına, onun kreativ potensialının ortaya çıxmasına şərait yaradır. Şəxsiyyətin intellektual aləminin tənqidi və yaradıcı olması şəxsi məna kəsb edir. Şəxsiyyət məhz bu nöqteyi nəzərdən daha geniş tədqiq olunmalıdır. Təlim tərbiyə prosesində şəxsiyyətin inkişafının bu aspektinə xüsusi fikir verilməlidir.

Şəxsiyyətin peşəkar inkişafında yaradıcı və tənqidi təfəkkürün vəhdəti (Heydər Əliyev irsinin materialları əsasında)

Şəxsiyyətin peşəkar inkişafında təfəkkür proseslərinin rolu danılmazdır. Sosial-mədəni proseslərdə təfəkkürün tənqidiliyi və yaradıcılığı şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. Yaradıcı şəxsiyyət yalnız özünün kreativ bacarıqları ilə xarakterizə olunmur eyni zamanda şəxsiyyətin həyati mövqeyi və ətrafına münasibətində özünü göstərir. Tənqidi təfəkkür yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə yardım edir. Şəxsiyyətin intellektual aləminin tənqidi və yaradıcı olması şəxsi məna kəsb edir.

Şəxsiyyət məhz bu nöqteyi nəzərdən özünü peşəkar şəkildə reallaşdırır bilir. Məqalədə yaradıcı və tənqidi təfəkkürə dair ideya və fikirlər

Heydər Əliyev irsi materiallarının tədqiqi əsasında seçilmiş materiallar vasitəsilə təhlil olunaraq oxuculara çatdırılır.

Ədəbiyyat:

1. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989, 219 с.

2. Большой психологический словарь /Под редакцией Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко, Санкт-Петербург, 2008, 816 с.

3. Понамарев Я.А. Психология творчества. М 1999, 356 с.

4. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı 1967, 351 s.

5. Psixologiya. /Prof. S.İ.Seyidovun redaktorluğu ilə. Bakı, 2007, 700 s.

6. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli mədəni dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı, 2011, 481 s.

7. Əliyev B.H, Əliyeva K.R, Cabbarov R.V, Mustafayev M.H. Mux-

təlif psixoloji məsələlərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları. //Psixologiya jurnalı, 2001, № 1–2, s. 3–10

8. Seyid Məhəmməd Rəşidi. Yaradıcılıq və şəxsiyyət. //Psixologiya jurnalı, 2010, № 3, s. 107–113

9. Əliyeva S.İ. Təfəkkürün tənqidiliyinin funksiyaları və strukturu haqqında. //Psixologiya jurnalı, 2010, № 3, s. 13-19

10. Nəzərov A., Mirzəyev C. Heydər Əliyev və gəncliyin mədəni tərbiyəsi, Bakı 2009, 36 s.

11. www.referat.ilkaddimlar.com/d_word_finw_felse_1278.doc

12. www.mamarishvili.ru

13. [www. Haydaraliyevheritage.com](http://www.Haydaraliyevheritage.com)

СОЧЕТАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО И КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В профессиональном развитии личности роль сознательных процессов не отрицается. Критика и креативность мышления организуют ядро личности как продукция социально-культурных процессов. Творческая личность характеризуется не только высокой креативной способностью, но и одновременно особой жизненной позицией человека и

его отношением к миру. Критическое мышление развивает творческое мышление. Критическо-творческой интеллектуальный мир доказывает, что человек имеет личное значение. С этой точки зрения личность умеет реализовать себя как профессионал. Идея и мысли творческого и критического мышления анализируются в материалах по исследованию наследия Гейдара Алиева.

**COMBINATION OF CRITICAL AND CREATIV
THINKING IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT
OF THE PERSONALITY**

ABSTRACT

Role of cognitive processes can't be denied in the professional development of the personality. Critical and creativ thinking organizes the nucleus of the personality who is formalized in the social cultural development process. Creative personality is not determined only according to his/her high or low creativity but also to special position in life and to his/her attitude to the world. Critical thinking develops the creative thinking. Intellectual world of the Personality which is provided with critical and creative characters has personal meaning. From this point of view personality is able to realize himself/herself as a professional. Thoughts and ideas as a product of the creative and critical thinking is investigated related to the materials of Heydar Aliyev heritage.

Məqalə ADPU-nun Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN “MƏN” OBRAZININ FORMALAŞMASINA OYUNUN PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Gülnarə Əlixanova

*BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai
elmlər kafedrasının baş müəllimi,
ARTPI-nin fəlsəfə doktoru
proqramı üzrə doktorantı
E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru*

Açar sözlər: psixoloji inkişaf, müstəqillik, münasibətlər konteksti, cəmiyyət, ünsiyyət, intellektual hazırlıq

Ключевые слова: психологическое развитие, самостоятельность, контекст отношений, общество, общение, интеллектуальная готовность

Key words: psychological development, independence, the context of relations, society, communication, intellectual readiness

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixoloji inkişaf və hər hansı bir konkret psixoloji vərdiş özbaşına əmələ gəlmir. Bunun üçün uşaqda xüsusi həvəs, təlabat və intellektual hazırlıq formalaşdıran ünsiyyət sistemi yaradılmalıdır. “Uşaqlar insan münasibətlərinə çox həssasdırlar və onların oyunları da elə bu münasibətlər kontekstində qurulur. Elə bu kökdə də onlar insan münasibətlərinin motivlərini açıqlamağa başlayırlar” [1. s.36].

Bir qrup məktəbəqədər yaşlı uşaqların (böyüklərin də) oyun oynamaq cəhdində güclü emosional və gərgin narahatçılıq ehtiyacı kimi təlabat durur. “Oyunlar uşaqlara müxtəlif

emosional həyəcanı və çətinlikləri dəf etməyə, ətrafdakılarla qarşılıqlı hisslərin səviyyəsində özünün tələtməli daxili aləmini idarə edərək tərazlaşdırmağa imkan yaradır” [2.s.184]. Bəzilərinə oyuna münasibət illərlə davam edir.

Böyüklərlə birgə fəaliyyətdə əşyavi-manipulyasiyalar zamanı körpə özünün hərəkəti və sensor qabiliyyətlərini formalaşdırır. Körpədə onun “Mən” obrazı artıq gerçəkliyi bir qədər qabaqlamağa, yaşlıların emosional reaksiyasını qabaqcadan duymağa yönəldilir. Böyük məktəbəqədər yaş üçün xarakterik olan “rollu” oyunlarda uşağın dialoji münasibətləri, potensial imkanları xüsusilə təzahür edir.

“Rollu” oyun təcrübəsi vasitəsilə özünə münasibət (“Mən” obrazı) oyunun öz kontekstində uşaqda dərkədicisi məqsədlərin formalaşmasına təsir göstərir: “rol” hərəkətlərini yadda saxlamaq oyunun məzmununu müəyyənləşdirmək, özünə kənardan nəzarət etmək və s. Uşağın “Mən” obrazı bu və ya digər “rola” nisbətən davamlı emosional üstünlük kimi ifadə olunur.

Xüsusi təşkil olunmuş oyunlar müəyyən məqsədyönlü xarakter daşıyaraq “nə üçün” sualına yönəldilir. Bu oyunların nadir mexanizmi (mühitin və vaxtın saxtalaşdırılması), praktik (həyati məsələlərin həllində vasitələrin əldə olunması) və etik (müəyyən situasiyalarda davranışın norma və qaydaları) təcrübəsinin ötürülməsini təmin edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə əl-verişli həyat şəraiti və tərbiyə nəticəsində müxtəlif növ praktik əqli, bədii qabiliyyət və xarakter əlamətləri formalaşmağa başlayır. Bu zaman oyunlar uşaqların inkişafında və tərbiyəsində xeyirxah və ağıllı, düzgün istiqamətverici bir rəhbər rolunu oynamaqla bərabər, uşağa öz daxili imkanlarını və qabiliyyətlərini dərk etməyə şərait yaradır.

L.S.Viqotski qeyd edirdi ki, uşaq oyun zamanı ətraf aləmdən götürdü-yü elementlərdən yalnız özünəməxsus, tamamilə yeni obraz yaradır. Oyun

tərbiyə vasitəsidir. Oyun uşaqda müşahidəçilik və özünütərbiyənin yandırdığı ilk məşəl qığılcımıdır.

K.D.Uşinski yazırdı ki, “əgər oyun prosesində uşağın istəyi və xarakteri öz əksini tapırsa, bu eyni zamanda uşağın meyil və qabiliyyətlərinə, bütövlükdə gələcək taleyinə öz təsirini göstərir”[3. s.53].

Psixi fəaliyyət əvvəl maddi xarici əşyalarla fəaliyyət formasında üzə çıxır. Bu fəaliyyət zamanı uşaq real əşyalarla iş aparır [4. s.14]. Uşaq oyunda cisim və əşyaların “əvəzediciləri” ilə hərəkət edir, onlara yeni adlar verir, bu isə öz növbəsində yeni məhfumların yaranmasına səbəb olur; təfəkkürün inkişafı üçün əsas zəmin yaranır. Bununla yanaşı, oyunlarda qazanılmış təcrübə uşağın təfəkkür əməliyyatlarının inkişafına; yoldaşlarının gələcək davranışını qabaqcadan müəyyənləşdirməyə və öz davranışını da müvafiq şəkildə qurmağa imkan verir” [5. s.64-68].

Uşaq oyunlarının mövzusu müxtəlifdir. Aparılmış eksperimentlər zamanı uşaqların oyun qrupunun qiymətləndirilməsinin təsiri altında təzahür edən oyun rollarını seçmələri və onların bu və ya digər rolu yerinə yetirmək iddialarının dəyişilməsi müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat işi üç mərhələdən ibarət idi. Birinci, müəyyənləşdirici mərhələ 3–5 yaşlı məktəbəqədər uşaq-

larda gözlənilən ixtiyari inkişafın səviyyəsinin diaqnostikasına yönəldilmişdi. İkinci, formalaşdırıcı mərhələ eksperimental qruplarla aparılmış oyun qaydaları şəbəkəsini özündə ehtiva edirdi. Üçüncü, kontrol mərhələ, formalaşdırıcı mərhələdə uşaqların ixtiyari davranışında baş verən dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

“Mən” obrazının inkişafının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı diaqnostik metodikaların seçimində biz tələb olunan və özünü göstərən bu keyfiyyətlərin daxili və zahiri hərəkətlərini əsas sferada əhatə etməyə çalışmışıq. Eyni zamanda çalışdıq ki, bu metodikalar uşaqların oyunlarda əvvəllər yerinə yetirdikləri konkret qaydaların mənimsənilməsinə deyil, məhz bizim üçün önəmli olan oyunun “Mən” obrazın inkişafetdirici təsirinə xidmət etsin. Nəticədə biz ixtiyari davranışın aşağıdakı göstəricilərinin üzərində dayandıq:

– Vacib hesab edilən məşğələlərdə uşağın davranışı. Məlumdur ki, məktəbəqədər uşağın hərəkətlərində impulsiv və qeyri-ixtiyarilik məhz uşaq bağçalarının məşğələlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir və onların həyata keçirilməsində ciddi maneəyə çevrilir.

Uşağın davranışını müşahidə edən zaman iki əsas xüsusiyyət qeydə alınmışdır:

1. Onun aktivliyinə səbəb olan məşğələnin mövzuya aludə olması;

2. İntizamlılıq, davranış qaydalarını gözləmək.

Biz hesab etdik ki, məhz bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən uşağın təlim prosesinə daxil olmasının səviyyəsinə, digər tərəfdən öz hərəkətlərini qaydalar üzrə nizamlamasını əks etdirəcəkdir:

1. Ardıcıl olmayan impulsiv hərəkəti saxlamaq bacarığı şərti adlandırılmış “Gizlicə baxmamaq” metodikasının köməkliyi ilə aşkar olunmalıydı. Kəmiyyət göstəricisi kimi, bizə vaxt xidmət edirdi, belə ki, uşaq gözlərini nə qədər (neçə saniyə) qapalı saxlaya və bağlamaya nəzər yetirməmək üçün marağını necə boğa bilər.

2. Təfəkkür proseslərinin ixtiyariliyi geniş tətbiq olunan “Rəsmləri müqayisə et” tapşırığı vasitəsilə yoxlanıldı. Kəmiyyət göstərici kimi eksperimental rəsm tapşırığında (10-dan) neçə düz cavab verilməsi olmuşdur.

3. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ənənəvi olaraq tətbiq edilən (4 hissəli) “Rəsmi quraşdır” oyun vasitəsilə işləmək bacarığı müəyyən edilmişdir.

Kontrol və eksperimental qruplarda tətbiq edilən metodikalar eksperimentin müəyyənləşdirici və yoxlayıcı mərhələlərində diaqnostik vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Birinci mərhələnin başlanğıcında (məs. xətti adlamaq, işarə üzrə qaçış, növbə ilə hərəkət etmək) əsasən hərəkət qaydaları əyani nümayiş olunan sürətli oyunlar keçirilirdi. Növbəti oyunlarda qaydalar daha mürəkkəb və daha az əyani xarakterli olur: burada nəinki daxili və hətta zahiri hərəkətlərin müəyyən ardıcılığı nəzərdə tutulur. Sürətli oyunlar tapşırıq oyunlarla əvəz olunur, zahiri hərəkətlər daxili hərəkətlərlə əvəzlənir – tapmacanı tap, müəyyən əlamətlərə görə əşyanı seç, gözlənilmədən nə isə yeni bir şey fikirləş. Məsələn bu cür həll etmək maraqlı və uğurlu oyunun əsas şərtidir və məhz buna görə də öz maraq dairəsini itirmir. Bütün bunlar təkcə konkret oyunun qaydalarının mənimsənilməsinə deyil, eləcədə ümumi gedişatın inkişafına təkan verir.

Alınan nəticələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, eksperimental qrupun uşaqlarında ixtiyari davranış göstəriciləri kifayət qədər artmışdı. Uşaqlar gözlənilməyən impulsiv hərəkətlərini tənziqləməyi öyrənmiş, daha məqsədyönlü, intizamlı olmuş, hərəkətlərinə daha yaxşı nəzarət edə bilmişdilər. İxtiyari, eləcədə iradi davranışda dəyişiklər öz əksini tapmışdı: onlar məşğələlərdə daha fəal iştirak etmiş, böyüklərin təlimat və tapşırıqlarını daha əzmlə yerinə yetirmiş, ünsiyyət və hərəkət qaydala-

rına riayət etməyə çalışmışdılar. Bütün bunlar uşaqların emosional sferasında da baş verən irəliləyişdən xəbər verirdi: məsələnin həlli, qaydalara riayət olunması, böyüklərin tələblərinin yerinə yetirilməsi onlarda müəyyən razılıq hissi yaratmışdı. Birinci sınaqda bizim iştirakçıları əsasən eksperimental material daha çox cəlb edirdi, belə ki, onlar bu mərhələdə kütləvi hərəkət edirdilər, ancaq yoxlayıcı sınaqda onların qarşısında “necə və nə etmək lazımdır” sualı dururdu, məhz buna görə, hər şeyi düzgün etməyə can atırdılar. Yoxlayıcı qrupda bu irəliləyişlərin olmaması bu mərhələdə qaydalı oyunlarla formalaşdırıcı eksperimentin aparılmaması ilə bağlı idi. Uşaqların iradə və ixtiyariliyinin inkişafına qaydalı oyunların psixoloji mexanizmin təsirinin təhlilinə cəhd edək.

Qaydalı və yaxud qaydasız oyun istənilən halda uşaq fəallığını artırır: uşaq oyun prosesində nə edəcəyini dərk edir; emosional fəallıq sayəsində, oyun məktəbəqədər uşağın emosional tələbatına və marağına cavab verir; təbiidir ki, hərəkəti və motor fəallığa təkan verir. Bu baxımdan oyunun məzmunu bütövlükdə uşağın müstəqil fəaliyyət predmetinə çevrilir. Belə ki, bizim təklif etdiyimiz oyunlarda əsas hərəkət qaydaları uşaqların fəaliyyət dairəsində dərkə və motiv predmetinə çevrilərək,

onları fəaliyyətə təhrik edirdi. Fəaliyyət predmeti kimi qaydaların vurğulanması, dərk olunması tərbiyəçinin özünəməxsus tərzdə eyni vaxtda iki – iştirakçı və təşkilatçı rollarını icra edə bilməsi ilə əlaqədardır. Böyükülərin oyun prosesində iştirakı ilə bərabər həmyaşlıqların izləməsi iştirakı üçün oyun qaydalarının asan mənimsənilməsinə səbəb olur. Belə ki, oyun prosesində başqa uşaqların hərəkətlərə reaksiyası və münasibəti iştirakçılara öz hərəkətlərini hiss etməyə, nəyi necə və nə vaxt etməsinə kömək edir. Yaşlıqların iştirakı hərəkətlərin öyrənməsinə və hiss edilməsinə imkan verir. Bu imkan demək olar ki, iki məqamdan sonra baş verir. Birinci, başqalarının hərəkətlərini izləyərək və qiymətləndirərək, öz hərəkətlərini öncədən əyani şəkildə təsəvvür edə bilir. İkincisi, başqa uşaqların kənardan müntəzəm nəzarəti (xəbərdarlıqları, iradları və hətta səhv davranışa görə oyundan kənarlaşdırmaq kimi hədələri), onların hər bir hərəkətə diqqət yetirmələri məktəbəqədər yaşlı uşağın nəzərindən yayınmır. Bütün bunlar, hərəkət qaydalarının dərkinə və mənimsənilməsinə səbəb olur.

Başlanğıcda uşaqlar oyuna emosional cəhətdən sırf və əlaqəsi olmadan qoşulmuşdular. Onları oyuna əyləncə materialı və sadəcə hərəkət fəallığı, böyükülərlə ünsiyyət əldə

etmək imkanı cəlb etmişdi. Bu mərhələdə hərəkət qaydaları onlar üçün gizli, latent formada həyata keçirilmiş və mütamadi pozulmuşdu. Böyükülər müntəzəm olaraq, uşağa oyunun qaydalarına diqqət yetirməyi, nəyi və nə vaxt etməyi onlara çatdırmışdılar. Nəticədə uşaqlar hərəkətlərini tələblərə uyğun qura bilmişlər. Bu mərhələ növbəti addıma “düzülmək” – qaydaların dərkə və yaxud “icad edilməsi” kimi hazırlıq idi.

Formalaşdırıcı eksperimentin sonuncu mərhələsində biz dəfələrlə müşahidə etdik ki, uşaqlar müstəqil olaraq böyükülərin göstərdiyi kimi oyunu qaydalar üzrə həyata keçirir və özləri bu qaydaların gözlənilməsinə nəzarət edirdilər. Belə bir qənaət bizə əsas verirdi ki, bizim iştirakçılarımız qaydaları mənimsəmişlər və böyükülərin köməyi olmadan yaşlıqlarının, özlərinin davranışına nəzarət edə bilirlər.

Bizim eksperimentlərimiz onu göstərdi ki, uşaqların praktiki hərəkətləri ilə bağlı olmayan qaydaların öncədən izahı 3–5 yaşlı məktəbəqədər uşağın hərəkətlərini tənzimləyə bilməz. Nəzərdə tutulan hərəkətlər bir neçə dəfə təkrar olunduqdan sonra, qaydalara əməl olunur. Qaydalar uşağı öz hərəkətlərinə nəzər yetirməyə yönəldir, onlara verbal quruluş verir və beləliklə onun davranışında mövcud olanları dərk etmək səviyyə-

yəsinə gətirib çıxarır. Belə vasitə “Mən” obrazının formalaşmasına imkan yaradır və qaydalara əsasən onlara nəzarət bu inkişaf mərhələsində öz davranışının mahiyyətinin dərk olunmasına təkan verir [6.c12].

Kollektiv oyun zamanı isə uşaqların bilik və bacarıqları nəticəsində yaratdıqları qarşılıqlı ünsiyyət mühtinə görə onları dörd yarımqrupa ayırmaq olar:

Fəal, ünsiyyətli, qayda-qanuna riayət edən, müəyyən qədər biliyə malik və bacarıqlı, təşəbbüskar;

Sakit, qapalı, demək olar ki, heç kimlə oynamayan, az bilikli və yaradıcılıq qabiliyyəti olmayan (kəsmək, çəkmək, quraşdırmaq və s. bacarığı);

Sabit olmayan, tez qıcıqlanan, yoldaşları ilə münəfiqə yaradan, onların fikri ilə razılaşmayan və birgə oyun qaydalarına riayət etməyən;

Bir qədər passiv, müəyyən şəxsi vərdislərə yiyələnməyən, yaradıcı və tikinti bacarıqlarını mənimsəməyən, oynadıqları oyun haqqında bildiklərini tətbiq edə bilməyənlər. Bu uşaqlar, adətən, qayda-qanunu pozurlar və ya məşğələdə səs salmırlar.

Kontrol qrupdakı uşaqların oyun fəaliyyətinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, oyun zamanı məktəbəqədər yaşlı uşaqların “Mən” obrazının düzgün formalaşmasına şərait yaranır. Sadalanan qruplara aid

olan uşaqların xarakter əlamətlərini müəyyən edən eksperimentator üçün bu o qədər də çətin olmamışdı.

Eksperimentlərin nəticələri göstərdi ki, təsəvvür edilən oyun situasiyalarında bu yaşda olan qrup uşaqları özləri üçün, bir qayda olaraq, baş rolları seçirdilər. Real oyun situasiyalarında isə uşaqlarda iddianın müəyyən dinamikası qeyd olunur. Uşaqların özünüqiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi:

Sınaqdan keçirilən məktəbəqədər böyük qruplar gözlədiyi qiymətin təsiri altında – özlərinin oyunda baş rolları yerinə yetirmək iddiasını dəyişdirmirlər.

Böyük məktəbəqədər yaşda uşaqların yaşlılar qrupunun gözlədiyi qiymətin təsiri altında oyun iddiasının davamlı dinamikası qeydə alınmışdır. Oyun prosesində oyun qrupunun iştirakçıları yaşlılarının qiymətləndirməsi böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların özünüqiymətləndirməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu cür təsir mexanizmi özünüqiymətləndirməni qrupun qiymətləndirməsi ilə yaxınlıq tendensiyasını şərtləndirir.

Bundan başqa, eksperimentdən alınan nəticəyə görə, oyun zamanı eksperimentator tərəfindən xüsusi rəhbərlik olmasa, uşaqlarda onun yaşlıları ilə münasibətlərini optimal

tənzimləyən özünüqiymətləndirmə formalaşma bilməz.

Tərəfimizdən keçirilən tədqiqatlar göstərdi ki, məktəbəqədər yaşlı uşaq oyun prosesində bir qayda olaraq, obrazlarla əyani düşünür. Bu yaşda yaddaş da eləcə müstəsna dərəcədə təsəvvürlərin əks etdirilməsi üzərində qurulur, ona görə də uşaqların çoxunda ilk yadasalma şəkil, əyani obraz xarakteri daşıyır. Uşaqlarda ilk təsəvvürlər böyüklərə nisbətən daha mühüm mövqe tutur, lakin onlar uşaqda daha zəif təzahür edirlər.

Tədqiqat işində tətbiq olunan metodikaların nəticəsi göstərdi ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqda təsəvvürün əlvanlığı çalışmaların təsiri altında artır. Uşaqda “Mən” obrazının formalaşması ilə eyni vaxtda təxəyyülün inkişafı da baş verir.

Mövcud mərhələ uşağa əşyanın ayrı-ayrı hissələrini asan ayırmağa imkan verən, tez-tez öz təxəyyülündə əməliyyat apardığı və müstəqil kimi qəbul etdiyi praktik təcrübənin artması və diqqətin inkişafı da müşayət olunur. Gerçəkliyin sintezi əhəmiyyətli təhriflərlə baş verir. Kifayət qədər təcrübənin olmaması və uşaq təfəkkürünün tənqidiliyi real gerçəkliyə yaxın “Mən” obrazını yarada bilmir.

Birinci mərhələ 2 yaşdan 4 yaşadək olan müddətdir. Mövcud mərhə-

lənin əsas xüsusiyyəti formalaşmaqda olan “Mən” obrazının təsəvvürünün təzahür xarakterinin qeyri-ixtiyari olmasıdır. “Mən” obrazının təsəvvürü uşaqda bu dövrdə çox vaxt onun olduğu çözülmüş situasiyada qeyri-ixtiyari formalaşdırmasıdır. Beləliklə, uşaqda “Mən” obrazın formalaşmasının bu mərhələsi, aldığı təəsüratları psixi obrazlar şəklində mexaniki ifadə edən, reproduktiv təxəyyülün üstünlüyü ilə xarakterizə olunur.

“Mən” obrazın 4 yaşdan 6 yaşadək növbəti formalaşması mərhələsi – onun fəal formalarının təzahürü ilə bağlıdır. Başlanğıcda “Mən” obrazın fəal formalarının təzahürü oyun prosesində böyüklər tərəfindən həvəsləndirici təşəbbüslə əlaqəlidir. Böyük uşaqdan nəyi isə etmək xahişi (ağac şəkli çəkmək, kubikdən ev qurmaq və s.) yaradıcı oyun prosesini fəallaşdırır. Uşaq böyüyün xahişini yerinə yetirmək üçün əvvəlcə öz təxəyyülündə müvafiq qurucu “Mən” obrazını yaratmalı və ya öz təxəyyülünə əsasən yenidən qurmalıdır. Körpənin təxəyyülündəki bu proses öz təbiətinə görə, artıq ixtiyaridir, çünki uşaq onu canlandırmağa səy edir.

Sonralar uşağın “Mən” obrazın ixtiyari təzahürü böyüyün heç bir iştirakı olmadan bürüzə verməyə başlayır. “Mən” obrazın inkişafın-

dakı bu sıçrayış öz əksini hər şeydən əvvəl, özünü uşağın oyun xarakterində tapır. Bu qabarmalar məqsədyönlü və süjetli olur. Uşağı əhatə edən şeylər yalnız əşyavi fəaliyyətin başlanması stimulu kimi deyil, onun təxəyyül “Mən” obrazlarının təcəssüm etdirilməsi üçün material kimi çıxış edir. Uşaq 4–5 yaşında öz fikirlərinə əsasən qurmağa, yapmağa, əşyaların yerini dəyişməyə və onları müvafiq qaydada kombinasiya etməyə başlayır. Beləliklə, mövcud “Mən” obrazın yaşı qeyri-ixtiyari təxəyyülün ixtiyari təxəyyülə keçidi ilə xarakterizə olunur.

Bu zaman “Mən” obrazın məzmunu artıq iki: dərkedici- intellektual və affektiv-müdafiə funksiyaları yerinə yetirməyə başlayır. Birinci funksiya ətraf aləm haqqında informasiyanın əldə olunması və uşaqda praktik bacarıqların formalaşması, ikinci isə kiçik insanın psixi vəziyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əlizadə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı. Pedaqogika. 2004, 432 s.

2. Массен П, Конджер Д, Коган Д, Хьюстон А. Развитие личности ребенка. М., Прогресс, 1987, 340 с.

3. Дидактические игры и упражнения по сенсорному воспита-

Оyun prosesinin affektiv funksiyası uşağın öz “Mən”ini dərk etməsi və qurması, 4 yaşdan 6 yaşadək özünün təsəvvür etdiyi və reallaşdırdığı “Mən” obrazını başqalarından fərqləndirməklə təzahür etməyə başlayır. Bununla bərabər “Mən” obrazın emosional – müdafiəsi onda tamamlanır ki, uşaqlara hələ praktikada icazə verilməyən, uşağın təxəyyül situasiyasında təzahür edən gərginliyin aradan qaldırılması və münaqişələrin simvolik həll olunması prosesində baş verir. Uşaqlar tərəfindən nağil edilən və quraşdırılan “qorxunclar” onlarda qavrayışın emosional – müdafiə funksiyalarının aydın təzahürüdür. Bir çox uşaqlarda təxəyyül 6 yaşda o dərəcədə yüksək səviyyəyə çatır ki, onlar hətta uydurduqları aləmdə “yaşamaq” xəyalına düşürlər. Uşaqlar çox qəribə bir rahatçılıqla oyun prosesində “Mən” obrazı üçün süjet yaradırlar və onu təcrübədə həyata keçirirlər.

нию дошкольников. (Пособие для воспитателя детского сада) Под ред. Л.А.Венгера. М., «Просвещение», 1973, 110 с.

4. А.У.Мəmmədov. Тəlimin psixoloji əsasları. Bakı: “Maarif” 1993, 296 s.

5. Z.M.Mehdizadə. Uşaq psixiologiyası. II hissə. Bakı, 1984, 82 s.

6. Смирнова Е.С. Условия и школьном детстве. Автореф. док.-предпосылки развития произвольного поведения в раннем и до- дисс. М., 1992, 28 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ИГРЫ НА ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗА «Я» ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АБСТРАКТ

Взрослым необходимо правильно ориентироваться в особенностях психического развития ребенка на разных ступенях его детства. Без знания психологии человека вся образовательно-воспитательная работа, особенно у молодых воспитателей, приобретает характер постоянных проб, которые нередко вызывают сомнения, а порой приводят и к серьезным ошибкам.

Мы все знаем, какую огромную роль в психологическом развитии играет пример. Обычно он действует гораздо сильнее, эффективней слов и наставлений. Ребенок подражает взрослым, заимствуя у них образцы поведения. Но особенно активно он подражает другому маленькому человеку – своему ровеснику, играющему с ним в игры.

В игровой деятельности наиболее интенсивно формируются психические качества и личностные особенности ребенка. В игре складываются и другие виды деятельности, которые потом приобретают самостоятельное значение. Игра вызывает качественные изменения в психике ребенка.

Игра не только удовольствие и радость для ребенка, что само по себе очень важно. С ее помощью можно развивать внимание, память, мышление, воображение, восприятие ребенка, которые необходимы для дальнейшей жизни. Играя, ребенок может приобретать новые знания, умения, навыки, развивать способности, подчас не догадываясь об этом.

Игровая ситуация и действия в ней оказывают постоянное влияние на развитие умственной деятельности ребенка. Игра в большой мере способствует тому, что ребенок постепенно переходит к мышлению в плане представлений. Игра, являясь отражением социальной жизни, оказывает существенное воздействие на всестороннее развитие ребенка.

**THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF THE GAMES
ON THE FORMATION OF THE IMAGE OF «I»
CHILDREN OF PRESCHOOL AGE**

ABSTRACT

Adults need to properly navigate the peculiarities of mental development of the child at different stages of his childhood. Without knowledge of human psychology all educational work, especially in young educators, takes on the character of permanent samples, which are often questionable, and sometimes lead to serious errors. We all know what a huge role in the psychological development plays an example. Usually, it operates much more efficiently words and teachings. The child imitates adults, borrowing their patterns of behavior. But especially actively it impersonating the other little man- his peers, who plays games. In game activity more intensively formed mental qualities and personality traits of the child. In the game are added and other activities, which are then acquire an independent significance. The game is a qualitative change in the psyche of the child.

The game is not only fun and joy for the child, which in itself is very important. It can help to develop attention, memory, thinking, imagination, perception of the child, which are necessary for life. When playing, the child can acquire new knowledge, skills, to develop the abilities, sometimes unknowingly.

's situation and actions have a permanent impact on the development of mental activity of a child. The game is to a great extent contributes to the fact that the child is gradually starting to thinking in terms of views. The game, as a reflection of social life, has a significant impact on the full development of the child.

Məqalə BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai elmlər kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 8)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 26 noyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

**ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КЛИМАТ EQ
В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ
(К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)**

Ляман Гусейнли

*старший научный сотрудник
Института Физики НАНА
E-mail: sadiqe leysan@gmail.ru*

Açar sözlər: şəxsiyyət strukturu, emosional iqlim, temperament, xarakter, intelligent, emosional intellekt, təfəkkür, emosional status

Ключевые слова: структура личности, эмоциональный климат, темперамент, характер, интеллигент, эмоциональный интеллект, мышление, эмоциональный статус

Key words: personality structure, emotional climate, temperament, temper, intellectual (Intelligence), emotional intelligence, thinking, emotional status

Одним из базисных оснований рассмотрения индивидуума является, структура его личности. Как известно многие ученые психологи рассматривали, структуру личности с разных аспектов. Не лишен смысла и тот факт, что построение комбинаций психологических качеств человека, продолжает оставаться актуальным и многозначительным также и в современном обществе. Проблемой личности занимается целый ряд наук: философские, общественно-исторические, юридические, педагогические, а также социальная психология и патопсихология. Однако до настоящего времени в социальной психологии в опреде-

лениях связанных со структурой имеют место разные подходы в ее осмыслении. Отсюда возникают разночтения связанные с пониманием структуры личности существуют и сегодня. В социальной психологии данному вопросу уделяли внимание ведущие советские психологи такие как, Рубинштейн С.Л., Ковалев А.Г., Платонов К.К., Мясищев В.Н. и др.

В качестве таковых А.Г.Ковалев рассматривает темперамент (система природных свойств человека), направленность (система потребностей, интересов и идеалов), способности (интеллектуальные, волевые и эмоциональные свойства), характер (система отно-

шений и способов поведения). Автор отмечает, что «выделение этих структур в какой-то мере условно, так как одни и те же свойства характеризуют не только направленность, но и характер, оказывают влияние на проявление способностей. Однако – продолжает он – следует различать эти структуры как относительно автономные, поскольку при наличии одних и тех же свойств, например, направленности люди могут различаться друг от друга по способностям, темпераменту и характеру». [1, стр. 11]

Наиболее плодотворно изучение ее структуры проводится в рамках теории черт, имеющей долгую историю, но основа этой теории сформирована благодаря работам Г.Оллпорта (1937), Г.Мюррея (1938) и Р. Кэттелла (1943), в результате которых был создан аппарат методических приемов (например, факторный анализ), применяемых для выделения отдельных психологических черт и формирования на их основе цельной структуры личности. Однако использование этих подходов не всегда дает однозначный результат. До сих пор среди исследователей нет полного согласия относительно того, сколько следует выделять основных черт лич-

ности – три, пять, или семь. Качественный и количественный состав черт в различных моделях личности зависит от теоретической базы, которая выбирается исследователем. [2] С вопросами структуры личности сейчас пишут и проводят тренинги по так называемым Дениэл Гоулманским технологиям, которые из угла в угол ставят не академическую эрудицию IQ, а эмоциональную EQ. Новшество введено в научный словарь психологом из Йельского университета Питером Саловейем, а позже Дэниел сократил его до аббревиатуры EQ и ввел, как новое понятие в психологический лексикон.

Каждая личность, как и все сущее, представляет определенное структурное образование. А структура, как мы знаем, предполагает наличие элементов и определенную систему взаимоотношений между ними. В качестве элементов структуры личности выступает принятая или усвоенная личностью информация (в широком понимании этого слова). Данная информация касается «внешнего» и «внутреннего» мира личности, а именно природного, социального, духовного, идеального и самого себя. Как отмечает известный азербайджанский психолог С.

Меджидова «объем структуры личности в потенциале безграничен и равен Вселенной, но в реальности он ограничен уровнем сознания и самосознания личности. » [3, с. 5]

EQ имеет следующие тенденции: самоанализ, самоконтроль, социальный анализ, управление межличностными отношениями и. т. д. То есть все эмоции должны быть в первую очередь осознанны. Например: гнев, зависть, лень с помощью самоконтроля можно подвергнуть дислокации (смещению) тем самым управление и анализ последних становится проще. В этой связи было бы уместным акцентировать внимание на не менее важном свойстве структуры личности как эмоциональный “климат”-EQ, который является одним из основополагающих элементов структуры личности. За счет чего и происходит подклиматическая мутация личностного эмоционального настроения, который отражает в той или иной мере природу темперамента. Среди различных аспектов человеческой психики человека наиболее часто предметом исследования выступает темперамент. Таблица 1 наглядно отражает внутренние, порой скрытые, но пульсирующие в снятом виде возможности, которые так

или иначе выдают себя в повседневной деятельности человека.

*Таблица 1.
Уровневые возможности
человеческого потенциала*

IQ	EQ
<i>Аспекты эрудиции</i>	<i>Степень выражения эмоционального интеллекта</i>
1. Разум	1. Темперамент
2. Мышление	2. Восприятие
3. Рассуждение	3. Толерантность
4. Запоминание	4. Любовь
5. Наблюдательность	5. Доброта
6. Гибкость ума	6. Скромность
7. Решительность	7. Коммуникативность
8. Настойчивость	8. Нежность

Повышенный интерес к нему определяется еще и тем, что в психологии его истоки часто связывают в большей степени с генетической программой. Именно он, считается биологической основой личности, на которой формируется психологический фундамент личности. Участие конституциональных (физиологических, био-

химических и т. п.) факторов в развитии темперамента подтверждает мысль о том, что генетические факторы в той или иной степени влияют на характер процесса личности. Поэтому не случайно многие исследователи среди основных свойств темперамента непременно отмечают его наследственную детерминированность. [4] Как отмечает Ч.Х.Кули, структура личности в своей основе несет три взаимосвязанные части: [5]

1. Наследственная природа. Бесформенные импульсы и способности, которые мы считаем врожденными, но о которых мы очень мало знаем. Эта природа, похоже, очень медленно меняется.

2. Первичные группы. Социальная природа, сложившаяся в человеке на основе простых форм близкой общности или первичных групп, особенно семьи и соседства (первичные социальные чувства и установки: любовь и согласие, симпатия и недоверие, подражание и чувство социальной несправедливости и справедливости).

3. Социальные установки. Человеческая природа связана с конкретными ситуациями и конкретными социальными установками. Высшая степень изменчивости: эгоистичность, некомпетентность, вздорность и консерватизм, щед-

рость миролюбивость, действенность и прогрессивность, зависящие от ситуации

Значит можно сделать вывод о том, что человеческая природа основанная на генетических началах, формируется в первичных и социальных установках. Одним из этих базисных групп на котором строится человеческая личность и является темперамент.

Некоторые авторы считают, что было бы неверным конечно, отводить темпераменту определяющую роль в развитии личности человека, тем не менее проявления темперамента в определенных ситуациях могут оказаться решающими в развитии той или иной формы поведения. Черты темперамента определяют не столько то, что человек делает, сколько как он это делает, иначе говоря, они не характеризуют содержательную сторону психики (хотя, конечно, опосредованно влияют на нее. [6]

Известный польский психолог Ян Среляу выдвигает свою точку зрения относительно природы темперамента и считает, что темперамент, обусловленный прежде всего функционированием сложных физиологических механизмов, оказывает влияние на человеческие действия и реакции в двух основных измерениях: энергетиче-

ческого уровня и временной характеристикой поведения и потому служит одним из регуляторных механизмов деятельности. Он является определенной предрасположенностью или устойчивой особенностью, благодаря которой психические или психомоторные явления возникают легче или труднее, медленнее или быстрее, слабее или сильнее и т. д. [7]

Следовательно можно сделать вывод о немаловажной роли темперамента в структуре личности. Тем не менее в осмысление эмоционального климата личности, подход в разработке и применении стратегий эмоционального интеллекта относительно типологии темперамента может быть различным.

Например: сангвинику легче прощать обиды, нежели меланхолику. Или же при провоцировании конфликта флегматику легче выдерживать паузу нежели холерику. Но тем не менее, воспитать в себе самодостаточную личность с положительным эмоциональным климатом под силу любому типу личности из выше сказанных типов. Темперамент – индивидуально отображает картину приема навыков EQ относительно каждой личности.

В этом смысле представляет интерес классификация которую

выдвигает Вунд . Свойства темперамента по Вундту напрямую связаны с эмоциональным восприятием личности. (см. табл. 2), которые требуют самостоятельного рассмотрения

Таблица 2

*Классификация темпераментов
(по Вундту) [8]*

Скорости изменяемос- ти чувств	<i>Сила чувств</i>	
	сильные	слабые
быстрая	холерик	сангвиник
медленная	меланхолик	флегматик

Свойства темперамента способны как благоприятствовать, так и противодействовать формированию определенных социально зрелых черт характера. Дисгармония между темпераментом ребенка и семейной обстановкой, как указывают психологи А.Томас и С.Чесе, являются важным фактором в развитии у детей проблем, связанных с поведением, а также причиной некоторых психологических проблем у взрослого. Показана например связь между таким свойством темперамента, как эмоциональность и психическими расстройствами. Обнаружено также, что развитие и генетиче-

ская детерминация агрессивного поведения осуществляется через особенности темперамента. Таким образом, если мы признаем, что свойства темперамента принимают участие в развитии той или иной черты характера, то генотипические факторы пусть косвенно, в скрытом виде, через темперамент, но все таки принимают участие в формировании характера личности. Человек пытается управлять своими эмоциями и настроением в процессе совершения просоциальных действий. Чрезвычайные ситуации неприятного возбуждения выражают себя в основном в трех формах: а) когда испытывают сильное возбуждение, б) когда есть связь «мы» между помогающим и жертвой, в) когда снижение возбуждения в процессе помощи включает низкие затраты и высокие вознаграждения для помогающего. С менее напряженными состояниями, такими как временная печаль, можно справиться если оказать помощь другому человеку. Однако в ряде обстоятельств важно то, что опечаленные люди реже приходят на помощь: когда люди слишком молоды (младше возраста тинэйджеров) и не понимают, что помощь другому может дать вознаграждение, когда акт помощи кажется

слишком затратным или когда он не может изменить настроение человека. Наоборот, когда человек даже в течении короткого времени чувствует приподнятое настроение, то он чаще помогает, вероятно, из-за того, что начинает позитивно смотреть на мир и на возможность помочь другому человеку. Следовательно эмоциональный «климат» личности участвует тем самым рациональным звеном в гармоничности структуры личности.

Отталкиваясь от эмоционального баланса (EQ) невольно задаться вопросом: способна ли личность регулировать свое эмоциональное состояние? Взрастить свой эмоциональный статус захотел бы каждый, но у каждого есть свои причины, которые порой воспрепятствуют этому. Макро причины на виду и порой с легкостью диффундируют в личный толковый словарь. Это – пагубные привычки, оформившийся нелегкий характер. Как сказал Конфуций: посеешь мысль, пожнешь поступок, посеешь поступок – пожнешь привычку, посеешь привычку – пожнешь характер, посеешь характер – пожнешь судьбу. Но микро-причины которые с боязнью порой перешагиваются, коренятся глубоко за пределами завуалированных от-

рицательных неупорядоченных эмоций.

Чем менее развита личность, тем больше гены определяют тело, тело определяют душу, а душа определяет ум. Чем более личность развивается, тем более ум вразумляет душу, душа дружит с телом, ум и душа строят тело, а в теле накапливается новый генный фонд. В повседневной жизни у большинства людей дух обычно спит, ум обслуживает душевные импульсы, а душой руководит их тело. Похоже, что немалая часть человечества живет преимущественно своим телом. Тело – их господин, душа и ум – их слуги, о духе вспоминаем лишь когда напомним, и то со страху. По замыслу о личности, дух должен быть во главе, руководя умом, душой и телом. У сильного человека ум и душа – помощники духа, а тело – воспитуемый ими ребенок.

Что же является трамплином для тренировки эмоционального статуса или как модно сейчас называть EQ. Как бы мы не мутировали под европейские стандарты, и как бы запад не ломал голову превозвеличивая Гоулмана, вместе с тем неплохо было бы заметить, что гипотетически эти великие идеи о внутренней противоречивой природе человека были даны в священных книгах.

Многие исследователи задумываются, что некоторые неспособны даже минимально контролировать мир своих мыслей. Многие руководители страдают оттого, что думают слишком много. Многие молодые люди страдают от невнимательности и раздражительности, в силу рассеянного сознания.

Бразильский психиатр Агусто Кури который в своих книгах обратился к Библейским источникам (в книге «Тренировка эмоций», «Мультифокусный интеллект») отмечает что, «каждый раз, когда мы встречаем препятствия и считаем их непреодолимыми, эта мысль парализует нас. Страх отнимает у нас решимость. Конечно, ясно мыслить необходимо, но, если долго размышлять о предстоящих трудностях, это блокирует интеллект и лишает надежды. Мы должны научиться мыслить эффективно. Те, кто действует бездумно, разрушают окружающую среду; те, кто думает слишком много, получают нервное истощение и разрушают свое здоровье. Мысль и действия должны быть рифмами в одной строфе поэмы. Никто не сможет успокоить море эмоций, пока не научится контролировать мысли.» [9]

Значит можно попытаться «расшифровать» ту простую на пер-

вый взгляд истину, что вся психологическая первооснова заложена в моральных ценностях. Которые были уже обозначены в священных учениях. Будь то Торовское, Библейское, или Кораническое учение. Были получены убедительные доказательства того, что в развитии темперамента наряду с фактором генетической программы социальные играют также важную роль. Например, было показано, что коэффициент наследуемости экстраверсии и нейротизма уменьшается с возрастом, что указывает на участие окружающей обстановки в развитии этих черт.

Как отмечает Рафига Азимова: мудрое восприятие жизни вытекает из мудрого видения мира в целом. Если я готов творить (неважно, где и в какой профессии), не завидую благополучию и богатству других, если я не терзаюсь чувством накопительства и жадности, если умею радоваться успехам близких и коллег, значит, я свободен в своем душевном расположении от многих отрицательных эмоциональных переживаний. Свободных в своих внутренних установках на жизнь человек свободен в обществе. [10]

Интересно другое, если точку отсчета взять с моральных ценностей, то интеллигент- это в первую

очередь человек обладающий не только академическим навыком, но и гармонично с тем имеющий навык в эмоциональной сфере при этом удобно конвертирующий, и то и другое. Таким образом, структура личности, вбирает в себя целую сумму базисных данных. Предмет социальной психологии предполагает исследование закономерностей процессов в таких сферах как:

1. когнитивная сфера;
2. мировосприятие;
3. аффективная сфера;
4. сознание;
5. характер;
6. направленность личности;
7. темперамент;
8. опыт;
9. рисунок тела;
10. способности.

В зависимости от того, как мы представляем психологическую структуру личности, мы по-разному строим свою работу с нею. В психологии личности социальное и биологическое существуют в единстве.

Так же используются разнообразные подходы к пониманию личности. Можем ли мы перевоплотить в реалию те знания, которые стараемся освоить и передать другим. Уважаем ли права других?

Можем ли видеть многое в малом дабы овладеть многим? Когда перехлестывают эмоции, ставим ли Главное во главу?

Ответ прост: интеллигент, интеллеktуал даже эмоциональный

интеллектуал не дает такого полномасштабного описания личности под таким простым и прекрасным названием как, полноценная личность.

Литература:

1. Аверин В. А. Психологическая структура личности // Психология личности: Учебное пособие. СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с. (стр.11)

2. http://www.psychologos.ru/articles/view/struktura_lichnosti

3. Меджидова С.М. “Психологические типы. Типология 69”, 2001, 205 с.

4. Генетические аспекты темперамента Бабынин Э.В.: //Психологический журнал, №5, 2003, С. 95-102.

5. Кули Ч.Х. Человеческая природа и ее социальный порядок. М., 2000, с. 111 –112.

6. Психогенетика / И.В.Равич-Щербо, Т.М.Марютина, Е.Л.Григоренко. Под ред. И.В.Равич-Щербо М.; Аспект Пресс, 2000, 447 с.

7. Стреляу Ян. Роль тем-прамента в психическом развитии. Москва, Прогресс, 198 с.

8. См. : Стрелау Дж. Темперамент и туп укладу нервового, в. 16.

9. Аугусто К. «Тренировка эмоций. Как быть счастливым/ ООО Издательский Дом. София; 2007, ISBN 978-5-91250-463-1

10. Азимова Р. Д. ”Человековедение Наука XXI Века”, Баку-Трекнур, 2011. 167 с.

11. Ekelund J., Lichtermann D., Jarvelin M. R., Peltonen L. Association between novelty seeking and the type 4 dopamine receptor gene in a large Finnish cohort sample // Am. J. Psychiatry. 1999. V. 156. P. 1453 – 1455.

12. Goodyer I. M., Ashby L., Altham P. M. E., Vize C, Cooper PJ. Temperament and major depression in 11 to 16 year olds // J. Child Psychol. Psychiatry. 1993. V. 34. P. 1409 – 1423

13. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Издание третье, переработанное и дополненное. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов-на-Дону: Феникс, 2000, 672 с.

**ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КЛИМАТ EQ В СТРУКТУРЕ
ЛИЧНОСТИ (К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА)**

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются, специфические особенности EQ и IQ в структуре личности. Дан исторический обзор в порядке постановки вопроса. Отталкиваясь от эмоционального баланса EQ отмечается, что степень развития мировоззренческого уровня личности одновременно связана с его возможностями которые обобщены в IQ. А также рассматривается взаимодействие и взаимосвязь этих факторов как уровневые возможности человеческого потенциала.

Статья представляет интерес для специалистов педагогического, медицинского и психологического уровня. Оригинальная постановка вопроса дает основания рекомендовать статью Ляман Гусейнли к печати.

**PERSONALITY STRUCTURE IN EMOTIONAL CLIMATE.
(FOR THE STATEMENT OF THE QUESTION)**

ABSTRACT

The matters discussed in the article, include the EQ and IQ peculiarities in one's personality structure. There is a historical overview on the basis of the statement of question. The emotional balance EQ it is also mentioned that the level of development of the outlook rate of a person is simultaneously closely connected with the possibilities that are generalized in IQ. Alongside with this, complementarity and interconnection of this factors are considered as rated capabilities of a person's potential.

The article is a source of interest for pedagogical and medical specialists. The originality of statement of question is the reason Leman Hosseyinli's article is recommended for publishing.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə, Sosliologiya və Hüquq İnstitutunun "Sosial psixologiya və sosiologiya" şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 26 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

SOME PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE DESTRUCTIVE AND DEVIANT BEHAVIOR

Elmir Akbar

*graduate student of the Department of Sociology
and Social Psychology Institute of Philosophy,
Sociology and Law of ANAS
E-mail: psixoanalitik@yahoo.com*

Açar sözlər: destruktiv, aqressiya, deviant davranış, delinkventlik, sosial dezadaptasiya

*Ключевые слова: деструкция, агрессия, девиантное поведения
делинквентность, социальная дезадаптация*

*Key words: destruction, aggression, deviant behavior, delinquency,
social disadaptation*

The phenomenon of destructive activity is insufficiently studied in scientific socially-psychological to literature. Even the concepts «destruction», «disruptiveness», «destructive activity» are absent in the majority of dictionaries and if meet, their treatment is stated by the simple translation of the word. So, for example, in dictionaries destruction is treated as «violation, destruction of normal structure of something», it is specified that destruction is «destruction, violation of the correct, normal structure of something», and disruptiveness is understood «as destructiveness; aspiration to damage; unproductivity». In other words it is possible to assume that disruptiveness in a certain degree initially put

disposition to this or that form of aggression.

By consideration of the nature of aggression it is possible to allocate the following main approaches. A number of authors consider that the aggressive behavior has biological bases and is connected with establishment of biochemical and hormonal mechanisms. Other representatives of biological approach to definition of the nature of aggression consider it as instinctive behavior. So, according to Z.Freud, a source of aggression is the death instinct – Thanatos, and from the point of view of ethological approach (K.Lorentz) – a fight instinct.

It agrees, to Z.Freud, all human behavior grows out of difficult inter-

action of these two instincts. He specified that destructive tendencies take place at all people, and «... at a large number of persons they are rather strong to determine by itself their behavior in human society» [24, 96].

According to Z.Freud, it is necessary to reckon with destructive tendencies as if Thanatos's energy isn't turned outside, it will lead to destruction of the individual. The catharsis – commission of the expressional actions, not being accompanied destruction [25] can give a discharge of destructive energy.

According to Lorentz, aggression originates, first of all, from a congenital instinct of fight for a survival which is present at people as well as at other living beings. He considered that the aggressive energy, having the source a fight instinct for a survival, is generated in an organism spontaneously, continuously, at constant speed, regularly collecting eventually. Thus, expansion of obviously aggressive actions is joint function: quantities of the saved-up aggressive energy [18; 19].

Theories of motivation assume that a source of aggression is, first of all, the desire caused by the external reasons, or motivation to harm another. The most influential among theories of this direction is the theory

of frustration aggression of J. Dollard who considers that aggression always arises in reply to frustration. Cognitive models place emotional and cognitive processes in the consideration center. According to theories of this direction, interpretation by the individual of someone's actions, for example, as menacing, provocative, has defining impact on its feelings and behavior. Other authors consider aggression, first of all as the social phenomenon, as result of social learning (the theory of social learning of A.Bandury). A number of researchers consider aggressive behavior as reaction to aggressive incentives of the environment (a heat, cold, narrowness, closeness, the noise, an unpleasant smell, etc.) which provoke aggression if create negative experiences, or are realized as unpleasant [29; 10].

Meanwhile the attention of many scientists was drawn by private manifestations of destruction what are murder, suicide, terrorist activity. And after all these phenomenons have in many respects the general bases which need special consideration.

The modern social reality, social contradictions occurring in the modern world, force on special to look at a number of the psychological facts to which research earlier it was given due consideration.

One of them – destructive, dis-adaptive, adaptive, irrational activity of the person. The destructive party of a human nature with special rage was shown at the end of the past and the beginning of 21 centuries: massacre, revolutions, wars, numerous acts of terrorism.

Destructive behavior (lat. “destruksia” – destruction) - destructive behavior. The destructive behavior is activity, actions (verbal or practical), directed on destruction something – the world, rest, friendship, the agreement, mood, success, health, physical subjects, etc. It is most often designated as pugnacity, intolerance, obstinacy, roughness, hatred, fear, a panic in relation to other person, a subject, to itself, to the relation, business, animals, the nature, etc. The person who makes destructive actions, breaks samples of normal life, moral laws, doesn't allow constructive actions, betrays friendship and love, destruction enters into the sincere world of other person. Thus, the human dichotomy of constructability and disruptiveness, very often appears on a disruptiveness pole. The real contradiction of human life as psychologists tell a cognitive dissonance, against a hyper emotionality, becomes emotional destruction, unbalance of the regulatory mechanism of the strong-

willed act. This very big evil doing harm to all including to the carrier of the evil which probably and not always realizes the «original essence» or very late understands that creates.

Scientists refer forms of deviant and delinquent behavior to destructive behavior. The assessment of any behavior always means its comparison with any norm, problem behavior often call deviant, deviating.

The deviant behavior is a system of the acts deviating the standard or implied norm (mental health, the rights, culture, morals).

The deviant behavior is subdivided into two large categories. First, this behavior deviating norms of mental health, meaning existence of the obvious or hidden psychopathology. Secondly, this behavior antisocial, breaking any social and cultural norms, especially legal. When such acts are rather insignificant them call offenses and when are serious and are punished in a criminal order – crimes. Respectively speak about delinquency (illegal) and criminal (felonious) behavior [15].

The delinquency isn't always connected with anomalies of character, with psychopathologies. However at some of these anomalies, including extreme options of norm in the form of character accentuation, there is a smaller stability concerning an

adverse effect of a direct environment, a big pliability to harmful influences [17].

Emergence of socially not approved forms of behavior tell about a condition called by social disadaptation. How these forms were various, they are almost always characterized by negative attitudes with other children who are shown in fights, quarrels, or, for example, by aggression, demonstrative disobedience, destructive actions or falsity.

One of leaders is as well classification of aggression of G. Amon. Agressiological approach to a problem of a psychopathy allowed to carry out division of examinees into 3 groups, according to qualitative signs of manifestations of aggression in behavior – constructive (less pathologic group), deficiant and destructive (more pathologic groups).

Constructive aggression realized in socially acceptable situation most often are provoked by aggressive motives. In that case if ability to self-control and correction of behavior has active character, destructive aggression is direct manifestation of the aggression connected with violation morally – ethical standards [13].

I. B. Boyko distinguishes adaptive aggression – the style of behavior corresponding to stereotypes, in the concrete environment and microso-

ciety, and the pathological aggression caused by any mental underdevelopment or frustration of the personality [11]. Aggression can be considered as biologically expedient form of behavior which promotes a survival and adaptation. On the other hand, aggression is regarded as angrily, as the behavior contradicting positive essence of people. So what act of behavior can be considered aggressive? Rumyantseva T.G. considers that today into the forefront standard approach moves forward. According to this point of view, the measure aggressive behavior is defined against concept of a standard of behavior. As norms of the due form a peculiar mechanism of control of designation of these or those actions [22]. In «Flight from freedom» Fromm doesn't give the analysis of the reasons of destructiveness, in his opinion, this problem is extremely difficult, he specifies only search ways. Fromm considers that destructiveness level in the individual is proportional to degree to which his effusiveness – the general constraint interfering self-realization and manifestation of all opportunities is limited. At suppression of aspiration of the individual to life his energy is transformed to the destructive. «Destructiveness is a result of not past life. « [27, 153]. At the same

time the problem of the destructive beginning in person E.Fromm thoroughly and deeply is analyzed to already fundamental work by «Anatomy of human disruptiveness». So in work «Anatomy of human disruptiveness». E.Fromm – the supporter of sociocultural determination of disruptiveness which, in his opinion, is one of aggression versions. [27; 28].

Fromm's researches showed that essence of any neurosis, as well as normal development, fight for freedom and independence makes. Many «normal» people having sacrificed the personality, became well adapted and therefore are considered as the normal. Neurotics, as a matter of fact, continue to resist to full submission and represent an example of not resolved conflict between internal dependence and aspiration to freedom [27, 150].

Fromm distinguishes good-quality and malignant aggression. Within the first it allocates pseudo-aggression (including careless murders or wounds), game aggression in educational training and defensive aggression (including for protection of a personal freedom and society, the body, the requirements, thoughts, feelings, the property; the aggression connected with reaction of the person on attempt to deprive of it of illusions, caused by conformism; tool aggression

which pursues the aim to provide that is necessary and it is desirable).

As a whole E.Fromm defines good-quality aggression as biologically adaptive lives promoting maintenance and service to life business. He notes that this type of aggression – reaction to threat to vital interests of the individual. Good-quality aggression is put in phylogenesis, is peculiar both to animals and people, has explosive character, arises spontaneously as reaction to threat. Unlike good-quality, malignant aggression – disruptiveness – biologically isn't adaptive, it isn't put in phylogenesis, is inherent only in the person, isn't necessary for a physiological survival – opposite, disruptiveness does biological harm and social destruction.

Its main manifestations – murder and cruel tortures – have no purpose, except receiving pleasure. E.Fromm considers that differ spontaneous disruptiveness – manifestation of dozing destructive impulses which become more active at force majeure (for example, disruptiveness from revenge), and the disruptiveness connected with structure of character which is inherent in the specific individual in the hidden or obvious form always (a sadism, a necrophilia seldom or never). E.Fromm refers lack of opportunities to the main reasons

for disruptiveness for creative self-realization, a narcissism, feeling of isolation and «purposelessness». I think that, in modern society the problem of purposeful detection of

creative abilities in the teenage period is notable a barrier of the timely prevention of destructive behavior which demands special consideration.

Bibliography:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya*. Bakı, 2002, 485 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Sosial psixologiya*. Bakı, 2003, 525 s.

3. Бандура А., Уолтере Р. *Подростковая агрессия*. М.: ЭКСМО-Пресс. 2000.

4. Бойко И.Б. Проявления агрессивности несовершеннолетних осужденных женского пола. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. с.27-30.

5. Велиев М.В., Мустафаев А.М., Байрамов И.Б. Психологические особенности агрессивного поведения подростков. *Вестник Бакинского Университета. Серия социально-политических наук*. №2. Баку 2008.

6. Горшков И.В., Горинов В.В. *Расстройства личности и агрессия (обзор литературы)*. // *Росс. психиатр. журн.*, 1998, № 5, стр. 68-73.

7. Грэйс Крайг. *Психология развития*. СПб., 2002, 346 с.

8. Кон И.С. *Психология ранней юности*. - М., 1989.

9. Личко А.Е. *Эти трудные подростки: записки психиатра*. - Л., 1983.

10. Личко А.Е. *Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков*. - М., 1999.

11. Лоренц К. *Агрессия (так называемое «зло»)*. – М.: 2003, 269 с.

12. Пошивалов В. П. *Новые направления в изучении агрессивного поведения // Журн. высшей нервной деятельности им. И.П. Павлова*. – 2004, Т. 37. Вып. 4, с. 35–47

13. *Психология. Учебник для педагогических институтов*. М., 1956, 125 с.

14. *Психологический словарь*. Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова. М., 1983, 467 с.

15. Румянцева Т.Г. *Агрессия и контроль // Вопросы психологии*. 2004, №5/6, с. 15–36

16. Столяренко Л.Д. *Основы психологии в экзаменационных вопросах и ответах*. Ростов-на-Дону. 2009, 179 с.

17. Фрейд З. *Будущность одной иллюзии // Сумерки богов*. М., 1989, 574 с.

18. Фрейд З. *Психология бессознательного. Сборник произведений*. М., 1990, с. 416–417.

19. Фрейд З. По ту сторону удовольствия. М., 2005, 426 с.
20. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1989.
21. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994.
22. Хрестоматия «Психология человеческой агрессивности». Составитель К.В.Сельченко. Минск, Москва, 2001.
23. Эриксон Э., Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996.
24. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. А.Д. Андреевой и др.; общ.ред. и предисл. А.В. Толстых. М.: Прогресс, 1996.

DESTRUKTIV VƏ DEVIANT DAVRANIŞLARIN BƏZİ PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

ABSTRAKT

Məqalə destruktiv və deviant davranışın, aqressiyanın təbiəti, müxtəlif elmi cərəyanların və müəlliflərin bu anlayışları necə interpretasiyası elmləri psixoloji tədqiqatın obyektinə çevrilmişdir. Müxtəlif nümunələr əsasında bu tip davranışın kökündə duran amillər təhlil olunmuş, yeniyetməlik yaş dövrünün bir sıra fizioloji və psixoloji aspektləri nəzərdən keçirilmiş. keçmiş Sovet müəllifləri ilə xarici müəlliflərin bu problemə yanaşma tərzləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Şəxsiyyətin inkişafının mərhələləri diqqət mərkəzinə gətirilmiş, müxtəlif ailə tiplərində alınan tərbiyənin, fərqli nəticələrə gətirib çıxarması göstərilmiş, valideynlərlə qarşılıqlı münasibətlərin pozitivliyinin bu prosesə təsiri aydınlaşdırılmışdır. Aqressiyanın fərqli təzahür formaları müqayisə olunmuş, aqressiyanın qarşısının alınmasında təlim-tərbiyə prosesinin oynadığı rol psixoloji tədqiqatın obyektinə çevrilmişdir. Müasir zamanda destruktiv davranışın artmasına təsir göstərən amillər kompleksinə diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

**НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ДИСТРУТИВНЫХ И ДЕВИАНТНЫХ ПОВЕДЕНИЙ
АБСТРАКТ**

Данная статья посвящена вопросам деструктивного и девиантного поведения среди подростков. На основе реальных примеров постулируются причины которые стоят в корне этой проблемы . Рассмотрены основные проблемы межличностных отношений подростков внутри семьи . А так же дается анализ понятия агрессии и сравнение интерпретации этого термина разными авторами и направлениями в психологии.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Sosiologiya və Sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MÜXTƏLİF SİNİR TIPLI SAMBOÇULARIN TƏLİM-MƏŞQ PROSESİ VƏ YARIŞ QABAĞI ƏRƏFƏDƏ BƏZİ PSIXOFIZIOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Yaqub Abdullayev

*AzDBTİA-nın “Güləş növlərinin nəzəriyyəsi
və metodikası” kafedrasının dosenti*

E-maill: yaqub-sambo@mail.ru

Açar sözlər: müxtəlif sinir tipləri, samboçuların təlim-məşq və yarışqabağı dövrü, bəzi psixofizioloji göstəricilərin korrelyativ əlaqələri

Ключевые слова: типы нервной системы, учебно-тренировочный и соревновательный период у самбистов, коррелятивные связи некоторых психофизиологических показателей.

Key words: types of the nervous system, a training and competition period of sambists, some correlative relations of psychophysiological indicators.

Samboçuların təlim-məşq prosesinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində psixo-fizioloji qanunauyğunluqların tədqiq edilməsi idman psixologiyasının aktual problemlərindəndir (4,5). Məqalədə həm təlim-məşq prosesində, həm də yarış qabağı ərəfədə idmançıların sinir tipindən asılı olaraq, müəyyən psixofizioloji göstəricilərin (“fərdi dəqiqə”, iş qabiliyyəti və stress səviyyəsi, ürək döyüntülərinin tezliyi (ÜDT) paylanması və aralarındakı korrelyativ təhlilin nəticələri öz əksini tapmışdır.

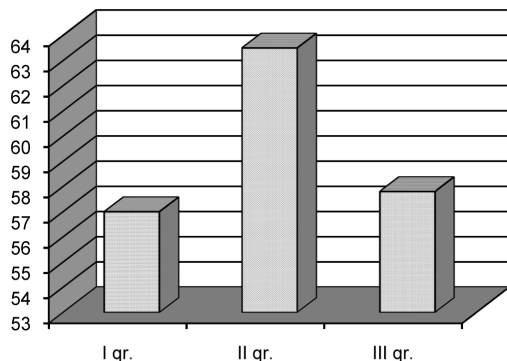
Tədqiqat üsulları və obyekt. Tədqiqat sambo güləşi üzrə milli komandanın üzvləri üzərində aparılmışdır. Aparılan tədqiqatda 49 sam-

boçu iştirak etmişdir. Sinir tipini təyin etmək üçün tepping testindən (3), iş qabiliyyəti göstəricilərini və stressin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün Lüşer testinin avtomatlaşdırılmış kompüter variantından (2) istifadə edilmişdir. “Fərdi dəqiqə” göstəricisi fərdin sübyektiv vaxt hisindən asılı olaraq 60-a qədər (“saniyə”də 1 dəfə) sayılmasına sərf olunan vaxt kimi təyin olunur. Testlərdən alınan verilənlər riyazi statistikanın (1) proqram paketi əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri. Aparılan tepping testi nəticəsində sinir sisteminin gücündən asılı olaraq idmançılar 3 qrupa bölünüb: I qrup – güclü sinir sistemi (18 nəfər); II qrup – orta

güclü sinir sistemi (14 nəfər); III qrup – orta zəif sinir sistemi (17 nəfər). Tədqiqatda iştirak edən samboçuların heç biri zəif sinir tipinə aid olmadığından 3 sinir tipinə baxılmışdır.

Aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə müəyyən edilib ki, təlim-məşq prosesində «fərdi dəqiqə» göstəricisi ayrılmış qruplarda şəx.1-dəki kimi paylanmışdır. Göründüyü kimi orta güclü tipə aid olan II qrupda bu göstərici digər qruplarla müqayisədə daha yüksəkdir (I qrup – 57.15 ± 3.22 , II qrup 63.5 ± 2.58 , III qrup – 57.86 ± 3.54).

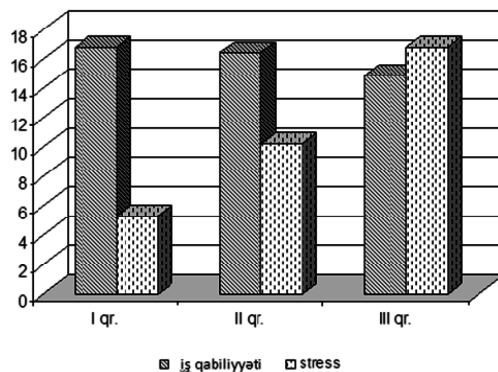

Şəx.1. Təlim-məşq müddətində samboçuların «fərdi dəqiqə» göstəriciləri. Absis oxu üzrə sinir sisteminin gücündən asılı qruplar

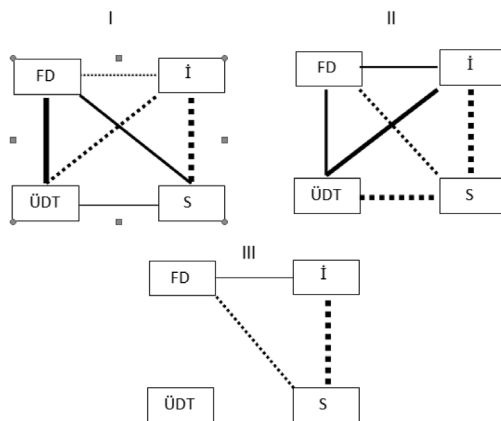
Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDT göstəricisinə görə qruplar arası statistik fərqlilik aşkar edilməmişdir. Bu göstəricinin digər göstəricilər ilə korrelyativ əlaqələri öz əksini tapmışdır ki, bu da aşağıda şərh edilmişdir.

Ayrılmış qruplarda stress göstəricisi ilə iş qabiliyyəti səviyyəsinin paylanması şəx.2-də təsvir edilmişdir.

İş qabiliyyəti göstəriciləri də bütün qruplarda demək olar ki, eyni səviyyədədir (I qrupda – 16.8 ± 1.42 , II qrupda – 16.4 ± 1.3 , III qrupda – 14.92 ± 0.71).

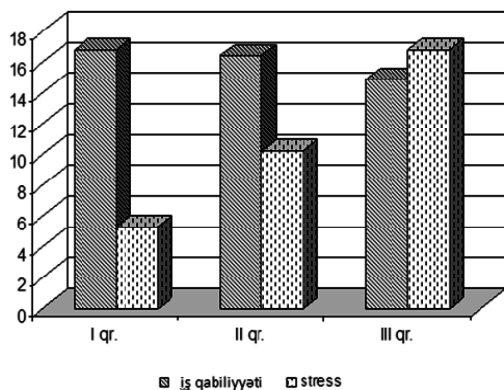
Şəx.2. Təlim-məşq müddətində iş qabiliyyəti və stress göstəriciləri. Ordinat oxu üzrə – iş qabiliyyəti və stress göstəriciləridir

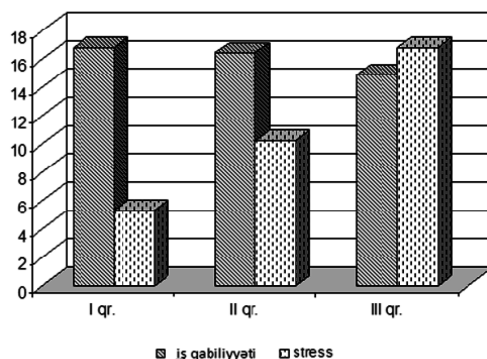
Şəx.3. Güclü (I qr.), orta güclü (II qr.) və orta zəif (III qr.) sinir sisteminə malik samboçuların təlim-məşq müddətində psixofizioloji göstəricilərin korrelyativ əlaqələri

Müxtəlif sinir tipinə aid olan samboçular arasında aparılan korrelyasiya təhlili (şək.3) ÜDT və «fərdi dəqiqə» arasında korrelyasiya əlaqələrinin I qrupda özünü aydın şəkildə biruzə verdiyinə (0.62) dəlalət edir. II qrupda tədqiq olunan göstəricilər arasında zəif korrelyasiya müşahidə olunur, III qrupda isə korrelyasiya əlaqələri statistik etibarlı deyil. ÜDT və «fərdi dəqiqə» psixosomasiyal gərginliyin səviyyəsindən asılı olan göstəricilərdəndir.

Stressin səviyyəsi isə I qrupda aşağı olduğu halda (5.35 ± 2.11), II qrupda stressin səviyyəsi bir qədər yüksəkdir (10.2 ± 2.82), III qrupda isə stress qrupları arasında ən yüksək olub (16.83 ± 1.73 , $P < 0,01$), orta səviyyəli göstəricilərə malikdir.

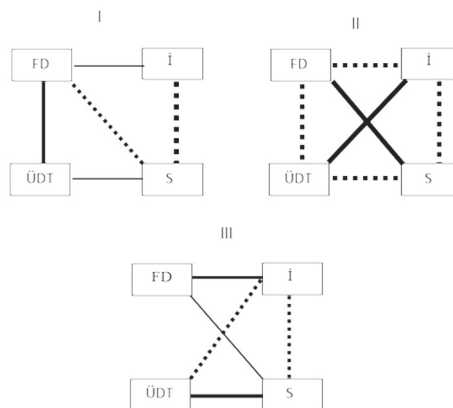

Şək.4. Yarış qabağı mərhələdə samboçuların «fərdi dəqiqə» göstəriciləri. Absis oxu üzrə sinir sisteminin gücündən asılı qruplar

Şək.5. Yarış qabağı mərhələdə samboçuların iş qabiliyyəti və stress göstəriciləri. Absis oxu üzrə – samboçuların sinir sisteminin gücündən asılı olan qrupları, ordinat oxu üzrə – iş qabiliyyəti və stress göstəriciləri

Sinir sistemi güclü olan I qrupda iş qabiliyyəti ilə «fərdi dəqiqə» və iş qabiliyyəti ilə ÜDT arasında mənfi korrelyasiya münasibətləri (İ–FD: -0.26; İ- ÜDT: -0.60) qeydə alınır. Stressin səviyyəsi isə «fərdi dəqiqə» və ÜDT (S–FD: 0.51; S – ÜDT: 0.23) ilə düz mütənasibdir.

Şək.6. Güclü (I qr.), orta güclü (II qr.) və orta zəif (III qr.) sinir sisteminə malik samboçuların yarış qabağı psixofizioloji göstəricilərin korrelyativ əlaqələri

II qrupda (şək.6) ÜDT və iş qabiliyyəti arasında kifayət qədər güclü müsbət (0.54), ÜDT və stress arasında isə mənfi (-0.58) korrelyasiya əlaqələri mövcuddur. III qrupda isə stress və «fərdi dəqiqə» arasında nisbətən zəif səviyyəli mənfi korrelyasiya münasibətləri (S–FD -0.28) mövcuddur.

Bütün tədqiq olunan qruplarda iş qabiliyyəti və stressin səviyyəsi arasında yüksək mənfi korrelyasiya müəyyən edilmişdir (I qrup: -0.81, II qrup: -0.85, III qrup: -0.69). Bu da stress səviyyəsinin aşağı olduqca iş qabiliyyətinin artdığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinir sisteminin gücündən asılı olmayaraq, iş qabiliyyəti və stressin səviyyəsi arasında tərs mütənasib əlaqələr mövcuddur. Bu da stressin səviyyəsinin aşağı olduqca iş qabiliyyətinin artdığını göstərir.

Sinir sistemi güclü olan I qrupda və orta güclü sinir sistemində malik II qrupda bütün tədqiq olunan göstəricilər arasında bu və digər korrelyasiya münasibətləri mövcuddur, bu da ÜDT, «fərdi dəqiqə», iş qabiliyyəti və stressin bir-birindən asılı olduğu na dəlalət edir. Orta zəif sinir sistemində malik III qrupda isə yalnız «fərdi dəqiqə» – stress və işqabiliyyəti – stress əlaqələri müəyyən edilir.

Yarış qabağı mərhələdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edi-

lib ki, «fərdi dəqiqə» (şək.4) isə I qrupdan III qrupa tərəf azalma tendensiyası özünü biruzə verir (I qrup – 64.2 ± 6.5 II qrup – 57 ± 2.5 , III qrup – 53 ± 4.7).

İş qabiliyyəti göstəriciləri də (şək.5) bütün qruplarda təxminən eyni səviyyədə (I qrup – 16.6 ± 1.8 , II qrup – 18.5 ± 1.9 , III qrup – 16.1 ± 1.1) olsa da II qrupda yüksəlməyə meyillilik qeydə alınır. Stressin səviyyəsi isə (şək.3.15) III qrupda I və II qrupa nisbətən qalxma tendensiyası (I qrup – 10.5 ± 2.4 ; II qrup – 8.3 ± 1.7 , III qrup – 12.5 ± 2.9) nümayiş etdirir. II qrupda stressin ən aşağı göstəriciləri qeydə alınır.

ÜDT və «fərdi dəqiqə» arasında mənfi korrelyasiya (şək.6) əlaqələri II qrupda yüksək, I qrupda orta səviyyədə olduğu halda (I qrup: -0.49; II qrup: -0.88), III qrupda tədqiq olunan göstəricilər arasında korrelyasiya əlaqələri təmənilə aşağı səviyyədədir. ÜDT və «fərdi dəqiqə» psixosomasiyalı gərginliyin səviyyəsindən asılı olan göstəricilərdir.

Sinir sistemi güclü olan I qrupda «fərdi dəqiqə»–stress və «fərdi dəqiqə»– ÜDT arasında eyni orta səviyyəli mənfi korrelyasiya əlaqəsi (-0.49) mövcuddur. ÜDT və stress arasında və «fərdi dəqiqə» ilə iş qabiliyyəti arasında isə nisbətən zəif, lakin müsbət (ÜDT–S: 0.29; FD–İ: 0.30) əlaqələr qeydə alınır.

II qrupda bütün tədqiq olunan göstəricilər arasında yüksək əlaqələr qeydə alınmışdır. Belə ki, «fərdi dəqiqə» – ÜDT, «fərdi dəqiqə» – iş qabiliyyəti, ÜDT–stress arasında mənfi korrelyasiya əlaqələri (FD–ÜDT: –0.81; FD–İ: –0.92; ÜDT–S: –0.96), «fərdi dəqiqə»–stress və ÜDT–iş qabiliyyəti arasında isə yüksək dərəcəli müsbət korrelyasiya (FD–S: 0.87; ÜDT–İ: 0.91) qeyd olunub. I qrupda olduğu kimi II qrupda da iş qabiliyyəti ilə stress arasında mənfi korrelyasiya (–0.85) mövcuddur.

III qrupda isə güclü korrelyasiya əlaqələri qeydə alınmır. Əsəsən orta güclü korrelyasiya əlaqələri qeyd olunur ki, bunlar da «fərdi dəqiqə»–iş qabiliyyəti (0.56), ÜDT–iş qabiliyyəti (–0.63), ÜDT–stress (0.55), iş qabiliyyəti–stress

(–0.55) arasındadır. «fərdi dəqiqə» – stress arasında zəif (0.32) müsbət korrelyasiya mövcuddur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yarış qabağı mərhələdə stressin ən aşağı səviyyəsi və iş qabiliyyətinin ən yüksək göstəriciləri arasında əlaqələr güclü sinir sisteminə malik II qrupda nəzərə alınır. Məhz bu qrupda tədqiq olunan bütün göstəricilər arasında yüksək səviyyəli korrelyasiya əlaqələri mövcuddur ki, bu da, çox güman ki, sinir sisteminin

stressə dayanıqlığını təmin edən amillərdəndir.

Qruplar arasında ən qısa «fərdi dəqiqəyə» və daha yüksək stress göstəricilərinə zəif sinir sistemi olan III qrup malikdir. Bu da həmin qrupda həyacanlılığın artdığına dəlalət edir. Eyni zamanda ən zəif korrelyasiya əlaqələri də bu qrupda qeydə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinir sisteminin gücündən asılı olmayaraq, iş qabiliyyəti və stress səviyyəsi arasında əks əlaqə mövcuddur. Bu da stressin müəyyən səviyyəsindən yuxarı olduqdan sonra özünü biruzə verir. Sinir sistemi güclü olan I və II qruplarda bu əlaqələr güclü, orta zəif sinir sistemi olan III qrupda isə orta səviyyədədir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticəsində samboçuların həm təlim-məşq, həm də yarış qabağı ərafədə baxılan psixofizioloji göstəricilərin paylanması və korrelyativ əlaqələrin sinir tipindən asılılığı aşkarlanmışdır. Bu məşqçiyə təlim-məşq prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında sinir tipinin xüsusi rolunun nəzərə alınmasını zəruri edir.

Bu tip qanunauyğunluqlar ekspert-məsləhət sisteminin yaradılmasında biliklər bazasının formalaşdırılmasında yardımçı ola bilər.

Ədəbiyat:

1. Абиев А.Г. Математические и статистические основы спортивной метрологии с применением персональных ЭВМ. Баку, Аз.ГИФК, 1989, с. 15–17
2. İbrahimbəyova R.F., Abdullayev Y.B., Dadaşov F.H. Müxtəlif taktiki tipli samboçuların bəzi psixofizioloji xüsusiyyətlərinə dair. // *Psixologiya jurnalı*, 2011, №5, s. 56–67
3. Аминев Г.А. Математические методы в инженерной психологии. Изд. БГУ, УФА, 1982, с.19-24
4. Ахмеджанов Э.Р. Психологические тесты. Москва. 1990, 320 с.
5. Ильин Е.П. Методические указания к практикуму по психофизиологии (экспресс-методики диагностики свойств нервной системы). Л., 1981, 81 с.

**К НЕКОТОРЫМ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИМ
ХАРАКТЕРИСТИКАМ САМБИСТОВ С РАЗЛИЧНЫМИ
ТИПАМИ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ В УЧЕБНО-
ТРЕНИРОВОЧНОМ И СОРЕВНОВАТЕЛЬНОМ ПЕРИОДЕ**

АБСТРАКТ

В статье представлены статистические закономерности некоторых психофизиологических показателей самбистов в зависимости от типа нервной системы. Для определения типов нервной системы, спортсменов использован теппинг тест.

В качестве психофизиологических показателей выбраны следующие: «индивидуальная минута», как показатель чувства времени, частота сердечной сокращений, уровень работоспособности и стресса. Последние показатели количественно определялись с помощью компьютерной методики теста Люшера. Представлено распределение значений выбранных психофизиологических показателей, как по типам, так и в различных спортивных ситуациях.

Выявлены дифференциальные статистические закономерности, отражающие типы нервной системы в психофизиологических показателях, как в учебно-тренировочный, так и предсоревновательный период самбистов

**TO SOME PSYCHOPHYSIOLOGICAL
CHARACTERISTICS OF SAMBISTS WITH VARIOUS
TYPES OF NERVOUS SYSTEM IN EDUCATIONAL-
TRAINING AND COMPETITIVE PERIOD**

ABSTRACT

Statistical regularities of some psychophysiological indicators of sambists depending on type of nervous system are presented in article. For definition of types of nervous system, athletes the tapping test is used.

As psychophysiological indicators the following is chosen: «individual minute», as time sense indicator, frequency warm reductions, working capacity and stress level. The last indicators quantitatively decided on the help of a computer technique of test of Lusher. Distribution of values of the chosen psychophysiological indicators, both on types, and in various sports situations is presented.

The differential statistical regularities reflecting types of nervous system in psychophysiological indicators, as in educational and training, and the precompetitive period of sambists are revealed.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının «İdman Təkmübarizliyi» fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol №8).

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 21 dekabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

RƏHBƏR İŞÇİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ÜNSİYYƏTİN ROLU

Kamalə Salamova

*SDU-nun Pedaqogika və psixologiya
kafedrasının dosenti*

E-mail: kamale_salamova@mail.ru

Açar sözlər: *İnformasiya, reallıq, idarəetmə, rəhbər, vəsiyyə, qavrayış, qarşılıqlı təsir, verbal, zona, effekt, transaksiya, söhbət, mimika, poza, deyim, emosional, narazı. kommunikativlik, intonasiya, əməkdaşlıq, arqumentləşdirmə, maneə, mövqə, stilistik, avtoritet, reallıq*

Ключевые слова: *Реальный, управление, руководитель, состояние, мимика, восприятие, действие, Зона, эффективный, беседа, личность, персона, мимика, позиция, эмоционал, недовольным, помощ. воспитание; intonasiya. сотрудник, препятствие, стилизация, авторитет, воспитание, время*

Key words: *reality, red tape, assistance, i. leader; 1. situation; perception, s. mutual, reciprocal; influence, zone, s. effective; transaksion, conversation, emotional, dissatisfied;, intonasion, collaboration; hindrance, position, stylistic reality, personality, authority, sociability; education, time*

Ünsiyyət – insan mövcudluğunun əsas formasıdır. Ünsiyyətin olmaması və ya çatışmamazlığı insan şəxsiyyətini deformasiyaya uğrada bilər. Təcrübələr göstərir ki, heç də bütün insanlar düzgün ünsiyyət qurmağı bacarmır. Bunu idarəetmə sahəsində çalışanlara da aid etmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, idarəedənlər öz işlərinin xüsusiyyətlərinə görə iş vaxtının 50–90%-ni ünsiyyətə sərf edirlər (İclaslar, söhbətlərin, diskusiyaların keçirilməsi, rəhbərlik qarşısında hesabatlar və s.).

İdarəetmə ünsiyyəti üç funksiyanı yerinə yetirir:

– təlimat, tapşırıq, göstəriş, informasiyanın verilməsi (göstərişlər, əmr-lər, məsləhətlər, tapşırıqlar və s.)

– təlimat informasiyasının reallaşdırılmasının yekunları və gedişi barədə cavab (yoxlama) informasiyasının alınması;

– tapşırığın yerinə yetirilməsinin yekunları barədə qiymətləndirmə informasiyasının verilməsi;

İdarəetmə ünsiyyətində ki, birinci funksiya əsas və aparıcı olmaqla,

həmişə mövcuddur. İkinci və üçüncü funksiyalar bu və ya digər idarəetmə ünsiyyəti aktında ya ola, ya da olmaya bilər. Birinci funksiya həm də çox mürəkkəbdir, çünki bu sahədə tez-tez problemlər və konfliktlər yaranır. Bu ona görə baş verir ki, rəhbər digər insanların baxışlarını, münasibətlərini, fəaliyyət növünü, hərəkət və davranışlarını dəyişir.

İdarəetmə ünsiyyəti mahiyyətə işgüzar rol ünsiyyətidir. Bu prosesdə sadəcə olaraq “elə belə” maraq xətrinə yox, hansısa işgüzar problemin həlli üçün qarşılıqlı əlaqə yaranır. Bu isə idarəetmə ünsiyyəti prosesinin təşkilini tələb edir. Ünsiyyətin öyrənilməsi bu sosial fenomenin mürəkkəbliyini göstərir və mürəkkəblik strukturun təsvirinin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Ünsiyyətin perseptiv cəhəti ünsiyyətin subyektivi tərəfindən həmsöhbətin xarici əlamətlərinin qavranmasından, bu əlamətlərin şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri ilə müqayisəsindən və bu əsasda onun hərəkətlərinin şərhindən və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Əməkdaşın müşahidəsi zamanı ancaq onun xarici əlamətlərini qavramaq mümkündür, onların arasında xarici görünüş (fiziki keyfiyyətlər və xarici simanın tərtibatı) və davranış (yerinə yetirilən hərəkətlər və ekspressiv reaksiyalar) informativ baxımdan daha zəngindir.

Bu keyfiyyətlərin qavranması ünsiyyət tərəfinin daxili psixoloji xassələri haqqında bəzi nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Bu nəticələr özünə, bir tərəfdən, müşahidə obyektinin qiymətləndirilməsində əks olunan və ona şamil edilən xüsusiyyətlərin məcmusunu, digər tərəfdən isə, ona müəyyən (emosional) münasibətin formalaşmasını daxil edir.

Y.S.Kriyanski və V.P.Tretyakovanın (1998) fikrincə işgüzar ünsiyyət prosesində ən azı üç kommunikativ maneənin və onların müxtəlif modifikasiyalarının (“avtoritet”, “qaçış”, “anlaşılmazlıq” maneələri) əmələ gəlməsi mümkündür. İlk iki maneə informasiya mənbəyindən, axırıncı isə, məlumatın özündən müdafiəni təmin edir.

“Avtoritet” maneəsi. İnsanları avtoritet və qeyri-avtoritetlərə böldəkdə biz yalnız birincilərə inanır və digərlərinə inanmağa etiraz edirik. Deməli, inam və inamsızlıq şəxsə görə dəyişir və verilən informasiyanın xüsusiyyətlərindən deyil, onun kim tərəfindən verilməsindən asılı olur. Məsələn, yaşlılar cavanların məsləhətlərinə az qulaq asırlar.

İnsanların avtoritetlərə münasibətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

– sosial status, real “avtoritet” qrupa mənsubluğu öyrənen psixoloq P.Uilson tədqiqat apararkən universitetin müxtəlif qruplarının tələbələrinə eyni

bir kişini göstərmişdir. O, həmin kişini bir qrupda tələbə kimi, ikincidə laborant kimi, üçüncüdə müəllim kimi, dördüncü də dossent kimi, beşinci də isə professor kimi təqdim etmişdir. Qonaq getdikdən sonra tələbələrədən həmin kişinin və tədqiqatı aparmanın boyunun mümkün qədər dəqiq təsvirininin verilməsini xahiş etmişdir. Məlum olmuşdur ki, tələbələr psixoloqun boyunu eyni ilə, naməlum kişinin boyunu isə onun sosial statusuna görə get-gedə daha artıq göstərilməşlər. Maraqlıdır ki, naməlum kişinin boyu haqqındakı təsvirlər birinci qrupdan beşinciyə qədər 14–15 sm fərqlənmişdir;

– cəlbedici xarici görünüş (səliqə ilə daranmış saçlar, siulet, rəng ahəngi, bütün düymələrinin bağlı olub olmağı və s.)

– həmsöhbəti ilə xoş münasibət (təbəssüm, mehribanlıq, sadəlik və s.);

– səriştəlilik;

– səmimilik.

Dinləyən insan əgər danışıqda inandırarsa, praktik olaraq müzakirələrin gedişinə diqqət vermədən nəticələri mənimsəyir və yadda saxlayır. Əgər inam azdırsa, onda nəticələrə soyuq yanaşır, lakin müzakirələrin gedişinə və arqumentlərə qarşı çox diqqətli olur.

“Qaçış maneəsi”. İnsan həmsöhbətlə əlaqədən çəkinir. Əgər yaxa qurtarmaq mümkün deyilsə, onda verilən məlumatı qəbul etməməyə səy

göstərir. (diqqətsiz olur, qulaq asmır, həmsöhbətin üzünə baxmır, söhbəti kəsmək üçün bəhanə axtarır). Bəzən, məlumat yalnız mənbəyindən deyil, həm də müəyyən situasiyalardan (məsələn qorxulu filmlərə baxarkən və ya “dəhşətli” filmlərə baxarkən gözü yummağa çalışmaq) alınır.

Bu maneləri necə keçməli?

Bu maneələr çox vaxt diqqətsizliklə bağlı olur. Buna görə də yalnız həmsöhbətin və ya auditoriyanın diqqətini idarəetməklə bu maneəni dəf etmək mümkündür. Bu zaman bir-biri ilə bağlı olan iki problemin həlli vacibdir:

– diqqəti cəlb etmək;

– diqqəti saxlamaq;

Bizim diqqətimizə əsasən növbəti faktorlar təsir edir: informasiyanın aktuallığı və vacibliyi, yeniliyi, qeyri-standart verilməsi; gözlənilməzliyi, intensiv verilməsi və səs ahəngi.

Diqqəti necə cəlb etməli? Bunun üçün üç üsuldan istifadə etmək olar:

– birinci, “Neytral fraza” üsulu.

Söhbətin əvvəlində əsas mövzu ilə birbaşa əlaqəsi olmayan lakin hər hansı səbəbdən əhəmiyyət kəsb edən, həmsöhbət və ya bütün iştirakçılar üçün dəyərli olan ifadələrdən istifadə olunur (harda doğulub, baxdığı son film, veriliş, oxuduğu kitab, maraqları və s.)

– ikinci, “aludə etmək (tovlamaq-aldatmaq)” üsulu. Bu zaman danı-

şanlardan biri çox çətin anlaşılan tərzdə danışır, məsələn, çox yavaş, monoton və ya qeyri -səlist. Dinləyən bu zaman xüsusi səy göstərməli olur ki, nəşə başa düşsün. Bu səylər isə diqqətin yönəlməsinə səbəb olur. Nəticədə danışan şəxs dinləyəni “öz toruna” salır. Başqa sözlə, dinləyicini öz diqqət toplama üsulunu əvvəl dəyişməyə vadar edir, sonra isə onu istifadə edir.

– üçüncü-“baxış əlaqəsi” üsulu. Danışan şəxs bütün auditoriyanı diqqətlə süzür, uzun müddət nəzərlərini ona dikir və bundan sonra auditoriyadakı bir neçə nəfərə tərəf baxıb baxını tərpedir və s.

Diqqətin saxlanması problemi də vacibdir. Bu problem də bir neçə üsulla aradan qaldırmaq mümkündür:

– “izolyasiya” üsulu (Həmsöhbəti bir kənara çəkmək, auditoriyanın qapı və pəncərəsini bağlamaq, lakin bu zaman təklidə qalacaqlarını danışana xəbərdarlıq etmək).

– “səs ritmi” üsulu (Səsin və nitqin xarakteristikasını tez-tez dəyişmək, yəni gah ucadan, gah yavaş, gah cəld, gah sakit, gah təsirli, gah tez-tez gah da neytral danışmaqla həmsöhbətin diqqətini özünə cəlb etməyə səy göstərmək).

– “nəzərəçarpdırmaq” üsulu (diqqəti cəlb etmək üçün müxtəlif xidməti ifadələrdən istifadə etmək. Məsələn:”Xahiş edirəm diqqət yetirin”,

”Qeyd etmək vacibdir ki,...”, ”Nəzərə almalıyıq ki,...” və s.).

Anlaşılmazlıq maneəsi. İnformasiya aldığımız zaman bəzən həmin informasiyanın qəbul edilməsində bir anlaşılmazlıq yaranır (düzgün eşitmirik, görmürük və ya başa düşmürük). Anlaşılmazlıq maneələrini dörd yerə bölmək olar:fonetik (fonemasəs), semantik(semantika-sözlərin məna əhəmiyyəti), stilistik (stilistika-ifadə tərz, forma və məzmunun uzlaşması), məntiqi.

Ünsiyyət zamanı informasiyanın strukturlaşdırılmasının iki əsas qaydası mövcuddur:çərçivə və zəncir qaydası.

Çərçivə qaydası alman psixoloqu Q.Ebbinhaus tərəfindən tapılmış, psixoloji qanunun yaddaşın işinə təsirinə əsaslanır(bu qanunu çox vaxt “sıra faktoru” adlandırırlar). Mahiyyəti odur ki, informasiya nə olur-olsun onun əvvəli və axırı ortasına nisbətən insanın yaddaşında daha yaxşı qalır.

Ünsiyyətdə çərçivəni söhbətin əvvəli və axırı yaradır. Ünsiyyət zamanı qarşıda duran söhbətin effektivliyi üçün ilk öncə ünsiyyətin məqsədini, perspektivlərini və gözlənilən nəticələrini, söhbətin sonunda isə, yekunları və məqsədə nail olma dərəcəsini qeyd etmək lazımdır. İlk ünsiyyət zamanı vacib və ya əsas hissə sözün əvvəlidir, çoxsaylı işgü-

zar ünsiyyət zamanı isə söhbətin sonunu vacibdir. İkinci halda isə insanları söhbətin necə getdiyi yox, onun necə qurtarması daha çox maraqlandır.

Zəncir qaydası ona əsaslanır ki, bu ünsiyyət müxtəlif xəbərlər yığınınından ibarət olmamalı, təşkil olunaraq bir zəncirdə birləşməlidir. İstənilən zəncir, çərçivə kimi məzmunu qaydaya salaraq, əlaqələndirir, təşkil edir və eyni zamanda iki məsələni yerinə yetirir:

– birinci, bu yaddaşda yaxşı qalmağa imkan yaradır:

– ikinci, informasiyanı həmsöhbətin gözləntisinə müvafiq strukturlaşdırmağa kömək edir.

Zəncir qaydasının sayma variantları:

– sadə sayma “birinci, ikinci, üçüncü “ və s.;

– sıralanan informasiya “əvvəl əsas məsələ barədə, sonra tərkib elementləri və nəhayət az əhəmiyyətli məsələlər barədə... ”;

– məntiqi zəncir, informasiyanın məntiqi quruluşudur, bu zaman həmsöhbətin diqqətini nəzərdə tutulan marağa cəlb etmək, maraqdan əsas vəziyyətə, əsas vəziyyətdən suallara və etirazlara, sual və etirazlardan yekun nəticəyə, nəticədən isə hərəkətə keçməyə gətirib çıxarmalıdır.

Məntiqi anlaşılmaqlıq maneəsi. Əgər insan tərəf müqabilinin nəzərində məntiq qaydalarına uyğun olmayan tərzdə davranırsa və ya danı-

şırsa, biz nəinki onu başa düşmürük, hətta emosionalcasına onu pis qəbul edirik. Bu zaman hesab edirik ki, yalnız bir düzgün məntiq var, o da bizim məntiqdir. Heç kim üçün sirr deyil ki, müxtəlif məntiqlər mövcuddur: qadın uşaq, yaş məntiqi və s. Hər bir insan öz məntiqinə uyğun düşünür, yaşayır və davranır, ünsiyyətdə isə, əgər bu məntiqlər uzlaşmırsa və yaxud əgər insanın tərəfdarlığının məntiqi haqqında aydın təsəvvürü yoxdursa anlaşılmaqlıq maneəsi yaranır.

Məntiqi maneəni keçmək arqumentləşdirmədən aslıdır. Arqumentləşdirmə iki formada (artan (ünsiyyətin sonuna qədər arqumentlərin gücü artır, əgər həmsöhbət yaxşı təhsillidirsə və bu söhbətdə çox maraqlıdırsa buna müraciət etmək məqsədyönlü olar) və azalan (məlumatın sonuna doğru arqumentlərin gücü zəifləyir. Aşağı intellekt zamanı və diqqəti cəlb etmək lazım gəldikdə bundan istifadə etmək məqsədyönlü olar) özünü göstərir və müxtəlif növləri mövcuddur :

– düzgün arqumentləşdirmə (həmsöhbətin həyatı mövqeyini və məntiqini nəzərə almaqla arqumentləşdirmə, bunun üçün həmsöhbətin mövqeyini, həmçinin fərdi və sosial rol xüsusiyyətlərini təqribi təsəvvür etmək lazımdır, belə ki, bu və ya digər məntiqin qəbul olunması və ya

olunmaması tərəfdaşdan aslıdır).

– birtərəfli arqumentləşdirmə (müsbət və ya mənfi arqumentlər olduqda; tərəflərin mövqeyləri uyğun olduqda, təsir obyektini təhsil cəhətdən zəif olduqda insanlarda artıq formalaşmış baxışların və təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsi lazım gəldikdə bu cür arqumentləşdirmə məqsədə uyğundur).

Həm müsbət həm də mənfi arqumentlərdən istifadə olunduğu zaman iki tərəfli arqumentləşdirmə də mümkündür. Əgər həmsöhbət verilən informasiyaya qarşı laqeydirsə və ya mənfi münasibətdədirsə, yəni, arqumentlər onda formalaşmış təsəvvürə və qaydalara ziddirsə həmsöhbətin təhsil səviyyəsi yüksəkdirsə bu cür arqumentləşdirmə məqsədə də uyğundur.

Beləliklə, ünsiyyətdəki, maneələr şüurlu, sərbəst və informasiyanın təsirindən müdafiyyəyə yönəlmiş nəticələr deyildir. Maneələr sistemi müəyyən mənada insanın avtomatlaşmış müdafiəsidir. Əks halda insanın beyni və psixikası sadəcə olaraq informasiya axınına tab gətirməzdi. Lakin hərdən maneələr mənfi rol oynayır. Məsələn, ağır verilmiş ancaq vacib olan informasiya mənimsənilmiş və ya tam mənimsənilmiş deyildir. Hər hansısa bir problemin həlli yolunu bilən, lakin avtoritet olmayan insan eşidilməyə bilər. Bu ziddiyyəti

yoluna qoymaq üçün, belə maneələrin sosial psixoloji xüsusiyyətlərini və həlli üsullarını bilmək lazımdır.

Qarşılıqlı təsirin psixoloji mahiyyəti. Ünsiyyət zamanı iştirakçılar nəinki həm bir-birini dərk edir və başa düşür, informasiya mübadiləsi edir, həm də bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Belə halda, ünsiyyətin interaktiv tərəfinin mahiyyəti təsir etməkdən ibarətdir. Biz ünsiyyətin bu və ya digər situasiyalarını təhlil edərkən “təsir” terminindən istifadə edirik. Məsələn, “Biz ortaq fikrə (məxrəcə) gəldik”, “o mənim üstümə gəldi, ancaq mən təslim olmadım”, “biz ayağımızı yerə dirədik” və s. Bu zaman söhbət ancaq ünsiyyətdən gedir. Bu frazalarda əsas məqsəd ünsiyyətin bəzəyini yox, tərəflərini görməkdir.

Deməli, ünsiyyətdəki qarşılıqlı təsir-tərəflərin ünsiyyət zamanı-bir-birinə təsirini şərtləndirir, onların davranışlarını, fəaliyyətlərini ünsiyyətə istiqamətləndirir.

Qarşılıqlı təsirin xarakterik xüsusiyyətləri.

*Qarşılıqlı təsir birgə fəaliyyətin vacib və mütləq elementidir. Onsuz demək olar ki, insan sosial aktivliyinin nəticəsini ifadə edə bilmir.

*Şəxsiyyətlərarası əlaqə və fəaliyyət qarşılıqlı təsirin əsasını təşkil edir, (verbal və qeyri verbal, şəxsi və ümumi, təsadüfi və qərarlaşdırılmış, davamlı və qısamüddətli).

*Qarşılıqlı təsirin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də fəaliyyət iştirakçılarının – bir-birindən səbəbli asılılığıdır. Bu o vaxt baş verir ki, ünsiyyət iştirakçıları eyni vaxtda fəaliyyətdə olur (başqalarının davranışlarına reaksiyası, onlar arasındakı qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı dərkətmə, qarşılıqlı dəyişmə və s.)

Qarşılıqlı təsir komponentlərinin strukturu. Ünsiyyətdəki qarşılıqlı təsir prosesi qarşılıqlı təsirin subyekt kimi çıxış edir, qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı fəaliyyət (rəsmi və qeyri rəsmi münasibətlər əsasında) kimi. Qarşılıqlı təsir zamanı iştirakçıların baxışlarının, münasibətlərinin, davranışlarının, fəaliyyətlərinin forması dəyişə bilər.

Qarşılıqlı təsir prosesində iştirakçıların hər biri tərəf müqabilini öz məqsədinə istiqamətləndirməyə çalışır. Bu zaman,

1) əməkdaşlıq, qarşılıqlı təsir prosesində iştirakçıların ehtimal etdikləri məqsədə maksimum yaxınlaşma;

2) əks təsir, müəyyən olunan məqsədə çatmaq üçün tərəf müqabilinin mövqeyini nəzərə almamaq;

3) kompromis, müəyyən olunan vaxt ərzində, qarşılıqlı münasibətləri saxlamaq naminə tərəf müqabilinin rəyi ilə razılaşmaq.

4) güzəştə getmə, tərəf müqabilinin maraqlarını nəzərə alaraq, öz maraqlarından əl çəkmək;

5) uzaqlaşma, başqasının xeyrinə ehtimal edilən əlaqələrdən çox tez uzaqlaşmaq;

Yuxarıda göstərilən strategiyaların hansının yaxşı, hansının pis olduğunu demək olmaz. Burada hər şey konkret situasiyasından asılı olur, bu qarşıya yeni əməkdaş və məqsədi çıxaran digər faktorlardan asılı olur.

Qarşılıqlı təsir prosesinin mürəkkəb komponentləri. İdarəetmə ünsiyyətində Qarşılıqlı təsirin effektivliyi (təsiri) şərtlərin və sazişlərin reallaşmasından asılıdır. Qarşılıqlı təsir prosesinin effektivini bilmək üçün isə əvvəl qarşılıqlı təsir prosesinin komponentlərinin mahiyyətini açmaq lazımdır. Lakin əsas odur ki, ünsiyyət prosesində məsafə və mövqe bilinsin. Bundan başqa ünsiyyətdə vaxt, yer, situasiya, üslub, səs tonu və s. önəmlidir.

Ünsiyyət zonası (məsafə) yaxın vaxtlara qədər tədqiqatçıları maraqlandıran problemlərdən biri olmuşdur. Çünki, hər bir insanın özünə məxsus və qoruyub saxladığı zona və ərazisi var. Əgər biz bu zonaların əhatə dairəsini düzgün bilsək onda həm özümüzün həm də başqalarının davranışlarını idarə edə bilərik. İdarəetmə ünsiyyəti zamanı isə tabeçilikdə olanların davranışlarını və hər hansı məlumata reaksiyalarını qabaqcadan proqnozlaşdırmaq olar, məsələn:

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq idarəetmə ünsiyyətinin müxtəlif

situasiyalara görə zonalarını müəyyən etmək olar:

birinci, əgər rəhbər istəyir ki, tabeliyində olanlar onunla ünsiyyət zamanı özünü rahat hiss etsin, bu zaman arada ki, distansiyanı (böyük məsafə) qorunmalıdır;

* ikinci, tərəf müqabili ilə söhbət xüsusi sosial və milli problemlərin həllindən, həmsöhbətin aktual emosional problemlərindən gedirsə və ya bu problemin həllinə yönəlibsə bu zaman distansiya (böyük məsafə) qorunmur.

Hər bir insanın şəxsiyyətində bu üç vəziyyətin üçünü də aşkar etmək olar. Lakin şəxsiyyət düzgün tərbiyə olunmadıqda bu vəziyyətlərin biri və ikisi deformasiyaya uğrayar, bundan aslı olaraq isə onun daxili gərginlikləri davranışlarına təsir edə bilər.

İdarəetmə fəaliyyətində ki, ünsiyyət zamanı iştirakçıların hər biri üç mövqeyin birindən istifadə edir.

Bu nə üçün baş verir? Çünki, bir çox situasiyalarda ünsiyyətdəki qarşılıqlı təsir prosesi seçilmiş adekvat

vəsiyyətdən, mövqedən və nitqin formasından aslı olur.

Belə nəticəyə gəlmək olarki idarəetmə ünsiyyəti üçün vacib olan müxtəlif situasiyalarda qarşılıqlı təsir o zaman effektiv olur ki, onlar arasında paralel transakt olsun. Lakin hələlik təcəbülkədə olanlarla rəhbərlər arasında paralel transakt yoxdur ona görə də onlar bir-birini qarşılıqlı dərk etmədə çətinlik çəkirlər.

Rəhbər söhbətə başlayarkən onun səs tonu söhbətin hansı şəkildə gedəcəyini bildirir və bu zaman tərəfmüqabili (ünsiyyətdə iştirak edən) buna uyğun davranış forması seçir. Bu zaman o “mən”in hər üç vəziyyətindən istifadə etməli olur. Bu üç “Mən” həyat boyu bizimlədir. Kamil pəhbər bundan davranışın müxtəlif formalarında istifadə edə bilər. Əsas odur ki, o ünsiyyət situasiyalarını yerində və adekvat dəyərləndirə bilsin. Özünə nəzarət və ustalıq (zirəklik) pəhbərə kömək edir ki, vaxtında “yaşlı” vəziyyətinə qayıda bilsin.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyev M.Ə. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, 197 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 354 s.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2001, 376 с.

4. Бодалев А.А. О взаимосвязи общения и отношения // Вопросы психологии. 1994, №1, с. 122–126.
5. Бодалев А.А. Психология межличностных отношений: // Вопросы психологии 2003, № 2, с. 86–91.

УПРАВЛЕНЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

АБСТРАКТ

Современный руководитель должен быть человеком высокой культуры и всестороннего образования. Он должен обладать разнообразными знаниями, навыками и умениями. Кроме этого, любой руководитель должен обладать культурой общения. Чтобы его понимали подчиненные, его речь должна быть построена безукоризненно верно, грамматически и лексически правильно выдержанна, то есть он должен обладать культурой общения.

Актуальность этой проблемы еще и в том, что сотрудник современной организации существенно отличается от сотрудника прежней формации. Он не берет на веру ни один постулат, его могут убедить только глубокие аргументы, искренность и правда.

MANAGEMENT TALK INTO THE HEAD

ABSTRACT

The modern manager must be comhuman high culture and well-rounded education. He should have a variety of knowledge, skills and abilities. In addition, any manager must have communication culture. To understand his subordinates, his speech should be built perfectly true, grammatically and Lek Braves classically correct, ie it must possess communication culture.

The urgency of this problem in the fact that withemployee of the modern organization differs significantly from the previous employee information. He does not take for granted any postulate, it can convince only deep arguments, sincerity and truth.

Məqalə SDU-nun Filologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 27 noyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

SOSIAL VƏ ASOSIAL DAVRANIŞLARIN TİPOLOGİYASI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ahmet Duysak

ADPU-nun doktorantı

E-mail: sevinc224@rambler.ru

Açar sözlər: *mədəniyyət, etnik hisslər, sosial, asosial, davranış, əxlaq, mənəviyyat*

Ключевые слова: *культура, этническое чувство, социальный, необщественный, поведение, мораль (нравы), нравственность*

Key words: *culture, ethnic senses, social, asocial, behaviour, morals, morality*

Cəmiyyət və insanın özü, həmçinin bu prosesdə bərqərar olan əxlaq, mədəniyyət və davranışlar bilavasitə uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. Bəşəriyyətin heyvan vəziyyətindən çıxması, əmək kollektivlərinin ilk rüşeymlərinin meydana gəlməsi insanların əxlaqi münasibətlərində əsaslı dönüş yaratdı. Bu proses, insanlardan əxlaqi normalara əməl etmələrinə səbəb oldu. Yəni zaman dəyişdikcə, formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə insanların əxlaqında, mədəniyyət və davranışlarında da yeni-yeni psixoloji çalarlar meydana gəlirdi. Bu da şüurun ictimailəşməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. İctimai şüurun formalaşması ilə əlaqədar olaraq insanlarda ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif tipli sosial-psixoloji davranışlar yaranırdı.

Məsələn, ibtidai icma quruluşunda təbii qəbilə olan tayfa münasibət-

lərindən irəli gələn davranış qaydaları hökm sürürdü. Qəbilə-tayfa quruluşu cəmiyyətin sonrakı tarixi inkişafının əsl təməlidir. Sadə ünsiyyət, birlik, qarşılıqlı yardım ibtidai insanların ilk davranış xüsusiyyətləri idi.

Yığıcılıq, ovçuluq, balıqçılıq, pis havadan ən sadə mühafizə vasitələrinin hazırlanması, əmək alətlərinin primitiv olsa da yaradılması ibtidai insanlar üçün xas olan ilkin davranışlar idi. Qeyd etməliyik ki, əmək sosial-psixoloji davranışların ilk mərhələsi olmuşdur. Adamlarda məhz əmək təcrübəsinə yiyələnməklə mühitə təbii uyğunlaşmadan və təbii seçmədən fərqli olan yeni davranış formaları, ünsiyyət, bir-birinə kömək etmək, qəbilə-tayfa adət ənənələri davranış və digər qaydaları məhz əmək prosesində təşəkkül tapırdı. Əmək fəaliyyətinin ilk rüşeymləri-

nin çox aşağı məhsuldarlığı ibtidai insanların şüurunda etiraz doğuran bir sıra davranış xüsusiyyətləri hökm sürürdü. “Qədim insan sürülərində inkişafın erkən mərhələlərində o dövrə xas olan qaydaya uyğun olaraq, insanlar nəinki özgə olan düşmənlərini, həm də öz qruplarında olan ən qoca və xəstə adamları öldürüb yeyirdilər. İbtidai odlu torpaqların tayfalarından olmuş Ç.Darvin dəhşətlə öyrəndi ki, ən sərt qış achiqları qarıları, həm də əvvəlcə qarıları, sonra isə ov itlərini öldürür və yeyirdilər. Onların nə üçün belə hərəkət etmələri sualına odlu torpaqlar belə cavab verirdilər: itlər su samurlarını ovlayır. Qarılar isə yox. Bu sadələvə fikir ibtidai insanın həyatının ən erkən mərhələlərində yayılmış tayfa vəhşiliyinin xarakterini aydınlaşdırır” (9, səh 55). İbtidai insanların bir sıra (daş, balta, qayıq və s.) məişət alətlərindən istifadə etmələri qəbilə quruluşunun minilliklər çəkən çətin inkişaf yolunda nail olmuşdur. Bərabərlik, “xeyir”, “şər”, “yaxşı”, “pis”, “acıdil”, “zəhər tuluğu”, “şirindil”, “xoş xasiyyət” və s. kimi əxlaqi anlayışlar insanların ilk təsəvvürün məhsulları idi. Bu ilkin təsəvvürləri insanların gələcək davranışlarının ana qucağı adlandırmaq olar. Təbii ki, qəbilə quruluşunun dağılması bir sıra adətlərin, davranış qaydalarının da tənəzzülünə səbəb oldu.

Artıq quldarlıq cəmiyyətində yeni davranış qaydaları yarandı. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi ilə və əmlak bərabərsizliyinin tədricən qəbilə-tayfa quruluşunu dağıdır. İmtiyazlılar, qeyri-ımtiyazlılar, yuxarılar, aşağılar, varlılar, yoxsullar, iki əxlaqın istismar olunanlar və istismar edənlərin əxlaqi davranışlarının toqquşduğu səddə yarandı. Qul və quldarlar kimi iki qrup yaranır. Quldarlar, qulun bütün marağı yeməkdən, içməkdən ibarət olan müti varlığa çevrilməyə çalışırdılar. Quldarlıq insanda alçaldıcı itaətkarlıq, xırda, rəzil ehtiraslar tərbiyə edir, onlardan bu istiqamətdə davranış xüsusiyyətləri tələb edirdilər. Qullarda yüksək vətəndaşlıq fəzilətlərin, mərdliyin, qoçaqlığın, hörmətin, ləyaqətin və s. kimi yüksək insani keyfiyyətlərin, davranış mədəniyyətinin olması, quldarlar, ağalara hörmətsizlik kimi qiymətləndirilirdi. Quldar eyni zamanda tayfa əxlaqi, sosial-psixoloji davranışlarını öz sinfi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqla, bu əxlaqın bəzi cəhətlərini saxlamağa çalışırdılar. Qula təlqin etməyə çalışırdılar ki, ağa və onun ailəsi onun qəbilə hökmdarları olub, onun üçün qəbiləni itirmək vətəni itirmək kimi bir hadisədir. Təbii ki, bu iki əxlaq (istismarçılar və istismar olanlar) arasında baş verən ziddiyyətlər əsasında yaranan davranış xüsusiyyətləri quldarlıq

quruluşu üçün xas olan əlamətdir. Quldarlıq quruluşundan fərqli olaraq feodalizm cəmiyyətində üç qat asılılıq (şəxsi torpaq, məhkəmə asılılığı) artıq yeni davranış qaydalarının yaranmasına səbəb oldu. Bu asılılıqların hər biri cəmiyyətdə müəyyən bir yeni davranış qaydalarını yaratdı. Dünya bazarının təşəkkül tapması, köhnə patriarxal əlaqələrin dağılması, ticarət-pul münasibətlərinin yaranması və digər məsələlər davranışın əxlaq etalonlarını yaratdı. Varlanmağa meyil, davranış qaydalarında əxlaqi qiymətləndirmə və s. meyarlar yarandı. Kapitalizm cəmiyyətinin isə özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Əxlaqi uzaqlaşma, tənhalıq, ayrılıq, həddindən artıq varlanma və yuxarı təbəqə, kasıb, dövlətli, “ədalət”, “azadlıq” və başqa keyfiyyətlər kapitalizm dövründə üzdə olan əxlaqi anlayışlardır. Bu əsasda yeni davranış formaları yaranırdı. Lakin, bu dırnaq arasında ədalətli olan bu quruluşda baş verən asosial davranışlar bu gün göz önündədir. Gənclərin silahlanaraq heç bir günahı olmayan məktəbliləri, müəllimləri, qoca qadın və kişiləri güllələmələri davranış mədəniyyətinin ən iyrənc formalarıdır. Terrorizmdə iştirak edən gənclərin Əfqanıstanda, İraqda, Misirdə, Türkiyədə, Azərbaycanda törətdikləri qanlı hadisələr müasir dünyanın tükürpədicisi faktlarından-

dır. Uzun müddət, (təxminən 1917–1993) keçmiş ilə öz qanunları, insanların isə bu quruluşa uyğun olaraq, sosial davranış qaydaları var idi. Rəsmiyyətdə bütün hakimiyyət xalqa məxsus idi. Əslində isə belə deyildi. İnsanların əxlaq qaydalarına, dini inanclarına, adət-ənənələrinə ciddi-ciddi qadağalar qoyuldu. İstismarın, zorakılığın, qeyri-bərabərliyin forması dəyişdi, məzlum isə elə həmin məzlum idi. İnsanlar “sovet adamı”, “sovet gənci” kimi anlayışlar əsasında formalaşdı. Bu və ya digər səbəbdən həmin imperiya süqut etdi. Baxın, bu gün Rusiyada, onun əyalətlərində nələr baş verir. Rusiya cəmiyyətində millətçi və digər gənclər son dərəcə azğınlaşıb, Moskvanın, Kiyevin, Peterburqun və digər iri şəhərlərin küçələrində rus olmayan qeyri millətin nümayəndələrini (Azərbaycan, Tacikistan, Gürcüstan, Özbəkistan və b.) güllələyir, vəhşicəsinə döyür və öldürürlər.

Təbii ki, gənclərin bugünkü əxlaqi-siyasi durumu hamını, siyasətçiləri, müəllim və valideynləri, pedaqoq və psixoloqları maraqlandırmalı və hal bəşəriyyəti narahat etməlidir. Tarixdə belə hallar olub və yəqin ki, nə qədər yaşayış var, bu cür hadisələr də olacaq. Gənclərimizin belə asosial davranış qaydaları son dərəcə təhlükəlidir. Bu fəsadlar onların

sağlam həyatına son qoyur, yaşadığı, mənsub olduğu dövlət üçün təhlükəlidir. Azərbaycan, Türkiyə cəmiyyətində gənclər arasında belə qatı terror halları olmasa da, cəmiyyət üçün təhlükə sayılan asosial davranışlar (adam öldürmək, soyğunçuluq, quldurluq, tənhalığa meyil, alkoqolizm, narkomaniya, ata-anaya, qohuma, qardaşa, bacıya laqeydlik, lovğalıq, eqoizm, təkəbbürlülük, mədəniyyətsizlik, əxlaqsızlıq, insan alveri, cibgirlik, intihar və s.) hökm sürməkdədir. Bu asosial davranışların psixofizioloji, sosioloji, sosial-psixoloji səbəbləri araşdırılmalı və vaxtında bunların psixoprofilaktik işi aparılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, gənclərimiz arasında yaranan belə asosial davranışlar irsi, bioloji, genetik olsa da, burada əsas yeri sosial-psixoloji amillər tutur. Ailə, məktəb, uşaq və yeniyetmələrin düşdükləri qruplar, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər isə ən diqqət olan mənbələrdir.

İstər sosial və istərsə də asosial davranışlar ümumbəşəri xarakterə malikdir. Bu isə o deməkdir ki, müxtəlif quruluşlarda insanların davranışlarını tənzim etmək üçün minilliklərdən süzüb gələn ortaq əxlaqi normalar mövcud olmuşdur. Valideynlərin və uşaqların, böyüklərin, kiçiklərin, sağlam və qeyri-sağlam olanların, xəstələrin qeydinə

qalmaq, analıq, övladlıq haqqını həmişə uca tutmaq, başqasının halına acımaq, yaxınlıq, humanizm, ədalət, insani qayğılar, başqasının dərdinə qalmaq, vicdan əzabı, həya hissi, günahkarlıq, peşmançılıq, nəzakət, təvazökarlıq lap qədim zamanlardan insanlar tərəfindən müsbət qarşılanıb və ən yüksək əxlaqi dəyərlər kimi qəbul edilib. Kobudluq, təkəbbürlülük, oğurluq, yalançılıq, xəyanət, özünü öldürmək, eqoizm, başqalarını öldürmək, satqınlıq, qumarbazlıq, içkiyə meyillilik, tənhalığa meyillilik, narkotik maddələr qəbul etmək, daşqəlblilik, soyğunçuluq, rəzillik və digər asosial davranışlar həmişə pislənilib. Əxlaqi sosial və asosial davranışların ən sadə, elementar formaları olan bu qaydalar elə ümumi, ortaq bir qaydalardır ki, onlar insanların mədəniyyətini, ünsiyyətini, hərəkət və əxlaqi, sosial davranışlarının “qızıl fondu” sayıla bilər. Sonradan “əxlaqın qızıl qaydası” adlanmış həqiqət sivilizasiyalı xalqların ictimai şüuruna daxil olmuşdur. Təbii ki, hər bir quruluşda bu “qızıl fonda” ehtiyac olub və bundan sonra da buna ehtiyac olacaq. Davranışlarda ümumbəşəri elementlərə xas olan bir sıra digər ümumi psixoloji formaları da qeyd etmək olar. Rüsvey olmuş adamın üzünün qızarması, təəccüb, rişxənd və s. kimi psixofizioloji halları buna misal göstərmək

olar. Deməli, əxlaqi normaların, qaydaların, davranışların, qadağaların, tələblərin, qiymətlər sisteminin, hiss və tələbatların məzmunu, ayrı-ayrı xalqların, etnik qrupların, eyni zamanda həmin millətə mənsub olan fərdlərin müxtəlif davranışlarında ümumi xarakter daşıya bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunauyğunluq insanın psixi xüsusiyyətlərinə də xasdır. Təbii ki, belə olmasaydı, adamlar özgə əxlaqi təcrübə haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmazdı və öz milli etnopsixoloji keyfiyyətlərini formalaşdırma bilməzdi. Bu isə ictimai elmlərə, o cümlədən psixologiya elminə böyük töhfədir. Sosial mənşəyindən, irqindən, millətindən, dinindən asılı olmayaraq insanların ləyaqəti haqqında, bütün adamların başlanğıc əxlaqi bərabərliyi haqqında, cəmiyyətdə insanpərvər qarşılıqlı münasibətin zəruriliyi haqqında təsəvvürlər, kollektivçilik və yoldaşlıq sərvəti haqqında, zülmə, açlığa, alçaltmağa dözməmək və s. kimi bütün davranış formaları ulu əcdadlarımızın qabaqcıl nümayəndələri tərəfindən min illərin təcrübəsi nəticəsində yaranmışdır. Yuxarıda sadələdiyimiz ümumbəşəri sosial və asosial davranışların coğrafi şəraitə, millətlərin yaşayış tərzinə, etnik köklərinə, siyasi, əxlaqi, hüquqi qaydalarına uyğun olaraq müxtəlif davranış tipləri yaranmışdır. Məsələn,

anaya hörmət, valideynlərə qayğı, valideyn-övlad münasibətləri, qadına hörmət, ayrı-ayrı xalqlarda ümumi şəkildə müşahidə edilsə də, burada konkret fərqli cəhətlər də var. Əlavə bütün millətlərdə ailə məişət zəminində qısqanclıq Türk millətlərində, xüsusilə Azərbaycanda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu gün Azərbaycanda gənclərin asosial davranışlarının çoxunun kökündə qısqanclıq hissi dayanır. Konkret olaraq demək lazımdır ki, gənclərdə asosial davranışların baş verməsi ayrı-ayrı ölkələrdə ümumi cəhətlərlə yanaşı fərqi, milli etnik xüsusiyyətləri ilə də səciyyələnir.

Deməli davranış qaydaları ayrı-ayrı millətlərdə ümumbəşəri cəhətlərlə yanaşı milli adət-ənənələrlə, şəraitlə də sıx bağlıdır. Siqaret çəkmək, spirtli içki içmək vərdişi demək olar ki, bütün ölkə gənclərində müşahidə olunur. Lakin davranışın bu tipi Azərbaycan qızlarına xarakterik olmadığına görə, bu hal müşahidə olunanada o, qınaq obyektinə çevrilir. Elə əcnəbi ölkələr var ki, gənclər küçədə, ictimai nəqliyyatlarda əllərindəki “pivə” butulkasından heç bir kənardakılara məhəl qoymayaraq içir və bu davranışı adi hal kimi sayırlar. Və yaxud gənclər küçədə şortu ilə gəzirlər. Azərbaycanda isə bunları etmək normalara zidd sayılır. Bir millət üçün qeyri normal sayılan

davranış tipi ola bilsin ki, başqa bir millətin nümayəndəsinə adi görünər. Bu həm də insanların qarşılıqlı münasibətlərində, etik davranışlarında özünü göstərir. Narkomaniya, sərxoşluq, əyyaşlıq belə münasibətlərdə yaranır. Ata-ananın övladları ilə bir yerdə araç, çaxır və içkilər qəbul etməsi, siqaret çəkmələri, açıq-saçıq ər-arvad münasibətləri nəticədə gənclərdə asosial davranışların təşəkkül tapmasına səbəb olur. Bütün analar öz övladlarını sevir. Bir ananın böyrəyini qızına, oğluna verməsi ilə yanaşı digər ana öz övladlarından imtina edir. Belə paradoksal hadisələr təbii ki, fərdi psixofizioloji və konkret sosial şəraitlə bağlı ola bilər. Azərbaycan və Türk dövlətlərinin tolerantlığı bütün dünyaya bəllidir. Rus millətindən olan avtomobil qəzasına düşən bir yeniyetmənin Türk qadını tərəfindən analıq qayğısı iki böyrəkləri işləməyən yenə gənc bir qızın Azərbaycan xalqı tərəfindən himayə edilməsi, iki cavanı öz canı bahasına xilas edən Azərbaycanlı gəncin və onlarla belə başqalarının davranış qaydalarını buna misal göstərmək olar.

Bunun əksini təşkil edən başqa bir tarixi fakta diqqəti yetirmək istədim. Bu da tarixən Erməni etnosunda Türklərə, o cümlədən iki dövlət bir millət olan Azərbaycan xalqına qarşı onların yeritdikləri etnik təmizləmə, soyqırım siyasətidir. Min

illərlə erməni xislətinin qan yaddaşında Azərbaycanlılara qarşı formalaşmış davranışların təzahür forması olan, dünyada analoqu olmayan Xocalı faciəsində 613 nəfər adam qətlə yetirildi. Onlardan 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri uşaq idi. 8 ailənin bütün üzvləri vəhşicəsinə öldürüldü. 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər əsir alınmışdır. Diqqət yetirin, etnik milli hisslərdən qaynaqlanan Erməni gənclərinin davranışına, onlar öldürülən adamların başlarının dərisini soymuş, gözlərini çıxarmışlar. Bu bir daha göstərir ki, asosial davranışlar həmin xalqların ictimai və fərdi şüurunda başqa etnoslara (xüsusilə Azərbaycanlılara) qarşı yönəldilmiş etnik, ictimai, siyasi, əxlaqi, sosial-psixoloji təbliğatın nəticəsində formalaşmışdır.

Tarixdən məlumdur ki, bir vaxtlar (e.ə. 1-ci minilliyin ortalarına qədər) qəbilə, tayfalarda qan intiqamı kollektiv vəzifə forması kimi hökm sürmüşdür. Təbii ki, bu ictimai-əxlaqi qaydaya görə qəbilə, tayfa üzvləri öz münasibətlərində əvəzçixmağa nail olmuşlar. Bu dövrdə “həyat əvəzində həyat, göz əvəzində göz” adəti hökm sürmüşdür. Bu adət-ənənələr həmin dövrün adamlarında aqressivlik, eqoizm kimi davranış qaydalarını yaradırdı. Lakin zaman keçdikcə yeni fikirlər də yaranırdı. “İnsan başqasının əməllərini özü üçün istəmirsə, özü üçün

pis hesab edirsə, qoy bu əməlləri başqasına etməsin”, “özünə rəva görmədiyini başqasına rəva görmə”, “Başqasında pislədiyimizi özümüz etməməliyik”, “Böyüklərə hörmət et”, “Validəynlərlə yarışmağa tələs”, “Özünü gözlə”, “Ölçü daha yaxşıdır” (9, səh.11) və digər ideyaları buna misal göstərmək olar.

Adamlar arasında özünü göstərən dikbaşlıq, eqoizm, təkəbbürlülük, oğurluq, soyğunçuluq, biganəlik, intihar,

sərxoşluq kimi asosial davranışların insan mənəviyyatında törətdiyi fəsadları göstərir və gəncləri həmin naqis davranışdan uzaq olmağa çağırırdılar. “Baş vaxtıdan əvvəl ucalsa əgər, özü təpəsinə sillə endirər” (6, səh.180). Heç yerdə heç vaxt sərxoş olan qədər içməməlidir. Məclisdə çalğı varsa, naqqallığa başlamamalı, bütün hallarda böyüklərə hörmət etməli, başqalarını da nəzərdən qaçırmamalıdır” (5, səh.177)

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə.T. Psixologiya tarixi öçerkləri. Bakı, 2012, 465 s.

2. Ağayev Ş.S. Uşaqlarda mədəni davranış və adətlərin tərbiyəsi. Bakı, 1961, 165 s.

3. Qədirov Ə.Ə. Mədəni davranışın inkişafı və tərbiyəsi. Bakı, 1970

4. Quliyev S.M. Qloballaşma və müasir gənclərin tərbiyə problemləri. Bakı, 2013, 135 s.

5. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 2005

6. Quliyev S.İ. Gənclərin tərbiyəsində aqillərin nəsihət və vəsiyyətləri. Bakı, 2011, 145 s.

7. Cabbarova L.M. İntiharın psixologiyası. Bakı, 2012, 156 s.

8. Göyüşov Z.B., Daxili pəncərə, Bakı, 1974, 838 s.

9. Marksist etika. Bakı, 1985, 175 s.

ТИПОЛОГИЯ И ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО И АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

АБСТРАКТ

Выдающиеся учёные Востока, великие мыслители назвали культурное поведение жемчужиной духовного мира человека, во всех их произведениях оценивали эти самые моральные ценности (искренность, простота, скромность, вежливость, доброта, справедливость, человечность и т.д.), а асоциальное же поведение (пьянство, самоубийство, наркомания, разбойничество, эгоизм, спесь, грабёж, пренебрежение, воровство и др) которое, в целом, не вмещается в человеческое понятие, критиковали. «Невозносись высоко, чтоб не пасть глубоко». Нигде, никогда не напиваться допьяна. Если в компании звучит музыка, не занимайтесь пустословием, во всех случаях относясь уважительно к старшим, не упускайте из виду и других.

Опыт показывает, что подобное асоциальное поведение, возникающее среди молодёжи будучи наследственным, биологическим, генетическим, здесь особое место занимают социально-психологические факторы. Семья, школа, детские и подростковые группы, в которые попадают – это основные источники, где фокусируются взаимоотношения со сверстниками.

В статье представлена общая информация о социальном и асоциальном поведении. Эта типология поведения трактуется с исторической точки зрения. Анализируются общечеловеческие особенности. Эта статья может быть широко использована педагогами и воспитателями, молодёжью.

**THE TYPOLOGY AND CHARACTERISTICS
OF SOCIAL AND ASOCIAL BEHAVIOURS**

ABSTRACT

Eastern Prominent scientists, great thinkers called cultural behaviors the pearl of inner world of human, they approved these moral values (sincerity, simplicity, modesty, politeness, goodness, justice, humanity, etc.) in all of their creation, and criticized asocial behaviors (drunkenness, suicide, narcomania, robbery, selfishness, arrogance, thuggery, indifference, theft, etc.) that are not fitting into society completely into humanity. Don't ascend above so as not to fall deeply. Never kill the bottle anywhere. If there is music in majlis do not twaddle, respect your elders in all cases, and take no notice others."

Experience shows that, notwithstanding such asocial behaviors are hereditary, biologic and genetic, but socio-psychological factors take the first place. Family, school, group of children and adolescents, mutual relations with their peers are the most noteworthy point.

There is general information on social and asocial behaviors in this article. The typology of these behaviors is interpreted in terms of history. Its universal properties are analyzed. Teachers and educators, youth can make extensive use of article.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 17 may 2013-cü ildə daxil olmuşdur

SİYASİ ETİMAD SİYASİ FƏALİYYƏTİN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Afərin Abbasova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: aferin_2012@hotmail.com

Açar sözlər: *siyasi sosiallaşma, siyasi iştirak, siyasi fəallıq, siyasi etimad, siyasi fəaliyyət, vətəndaş cəmiyyəti*

Ключевые слова: *политическая социализация, политическое участие, политическая активность, политическое доверие, политическая деятельность, гражданское общество*

Key words: *political socialization, political participation, political activism, political trust, political activity, civil society*

Şəxsiyyətin ictimai mövqeyi əsasən insan həyatının ictimai şərtləri ilə determinə olunur. İctimai proses və islahatlar şəxsiyyətin sosial qarşılıqlı münasibətləri sistemindeki əsaslı dəyişikliklərin səbəbidir. Bu proseslər, şəxsiyyətin quruluşunda, təfəkkür tərzində və dünyagörüşündə dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin ictimai həyatda fəal iştirakı yüksək vətəndaşlıq məsuliyyəti tələb edir. Hər bir insan sosial-siyasi həyatın mövcud formaları ilə öz varlığını əlaqələndirmək, ehtiyaclarını ödəmək və öz maraqlarını reallaşdırmaq zərurəti ilə qarşılaşır. İnsanın həyat fəaliyyəti cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. İctimai fəaliyyət, həmçinin siyasi sahədə də onun fəaliyyətinin vacib şərtidir. Unutmaq lazım deyil ki, insa-

nın daimi sosial tərəqqisi siyasi sosiallaşması prosesində həyata keçir. Bəs siyasi sosiallaşma nədir və o necə yaranır?

Siyasi sosiallaşma, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin siyasi mühitə daxil olmasıdır, başqa sözlə desək, bu, siyasi təsəvvür və məqsədlərin formalaşdırılması, eləcə də siyasi iştirak təcrübəsinə yiyələnməkdir. Bu prosesin gedişində ictimai dəyər və normalar mənimsənilir və şəxsiyyətin dəyər sistemində çevrilir. Bu dəyər sistemi şəxsiyyətin siyasi təfəkkürünün və siyasi şüurunun əsasını təşkil edir. Siyasi biliklər siyasi hadisələrin dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Siyasi təfəkkür siyasi biliklərlə bərabər, siyasi hadisələrə subyektin münasibətində də ifadə olunur.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması təkcə insan və sosial mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələr formasından ibarət deyil. Bu, cəmiyyətin kamillik səviyyəsindən asılı olan mürəkkəb bir prosesdir. Siyasi sosiallaşma gedişində şəxsiyyət tərəfindən məxsus olduğu cəmiyyətin əsas nailiyyətlərini mənimsəmək prosesi baş verir. Siyasi sosiallaşma şəxsiyyətin ictimai fəaliyyətinin nəticəsidir. Siyasi sosiallaşma ümumi sosiallaşmanın ayrılmaz və mühüm hissəsidir. O, insanın cəmiyyət strukturunda öz şəxsiyyətinin ictimai təyinatını daha dərinəndən dərk etməsinə şərait yaradır. İlkin olaraq siyasi sosiallaşmaya maraq ailədən başlayır, sonra bu maraq təhsil dövrünü əhatə edir, daha sonra bu maraq həmfikir mühit və ya sosial qruplarda möhkəmlənir. Bunun da nəticəsində vətəndaş siyasi proseslərdə fəal iştirakçıya çevrilir. İnsanların siyasi sosiallaşması siyasi münasibət və davranışlarda cəhd göstərdiyi uzunmüddətli bir prosesdir. Prosesin yüksək nöqtəsi isə siyasi proseslərdə birbaşa iştirak və ya siyasi qərarlara təsir etmə gücüdür. Beləliklə, siyasi sosiallaşma prosesi vətəndaşda siyasi fikri, vətəndaşların qismində isə ictimai-siyasi rəyi formalaşdırır.

Aparılmış tədqiqatların təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, insanın daxili aləmi şəxsiyyət quruluşunun məzmun xarakteristikası

kimi, ictimai təcrübəni fəal surətdə mənimsəyərək insanın yaşadığı ictimai gerçəkliyə olan münasibət sistemini formalaşdırmaqdadır.

Bunlarla yanaşı tədqiqatçılar cəmiyyətin siyasi həyatında şəxsiyyətin fəal iştirakını müəyyən edən bir sıra amilləri göstərirlər. Bura aşağıdakı amillər aid edilə bilər:

Birincisi, bu fəaliyyət insanın potensial imkanlarının tam üzə çıxmasına şərait yaradır, onun yaradıcı potensialını üzə çıxarır, öz növbəsində də, bu, ictimai məsələlərin həll olunması üçün ən vacib əsas kimi qiymətləndirilir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin yüksək keyfiyyətlə yenidən təşkil olunması insan amili rolunun, geniş xalq kütlələrinin bu prosesdə şüurlu və fəal iştirakının gücləndirilməsini nəzərdə tutur;

İkincisi, siyasi təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı sız əlaqə, eləcə də siyasi idarəetmə strukturunun fəaliyyəti üzərində xalq nəzarəti tədqiq edilən prosesin vacib amillərindəndir.

Üçüncüsü, cəmiyyət demokratiyanı inkişaf etdirərək siyasi idarəetmədə vətəndaşların iştirak etmək tələbatını təmin edir. Siyasi fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması müəyyən dərəcədə şəxsiyyətin öz fəaliyyətindən və əsaslandığı dəlillərdən asılıdır. Əgər dəlillərin özü ictimai maraqlar nöqtəyi-nəzərindən mənfidirsə, cəmiyyət daxilində de-

mokratianın inkişafına mane ola bilərsə, bu, şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşmasına səbəb olacaq. Öz demokratik xüsusiyyət və mədəniyyəti ilə sosial mühit şəxsiyyətin siyasi iştirakına ciddi təsir göstərir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ictimai davranış motivlərinin formalaşdırılması şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

İctimai problemlərin böyük bir qismi, eləcə də cəmiyyətin inkişafındakı dönüş dövrləri şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması prosesinə mühüm təsir göstərir. Bir formasıyadan digərinə keçid, şübhəsiz, insanların siyasi şüurunda aşkar iz qoyur. İctimai norma və dini dəyərlərin dəyişilməsi cəmiyyətin siyasi sistemə qəti münasibətində öz əksini tapır. Uzun müddət siyasi rejimin əsarəti altında yaşayan insanlara demokratik rejimin prinsiplərini bir anda qəbul etmək çox çətin olur. Bununla əlaqədar AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyevin dünya miqyaslı qloballaşma şəraitində Azərbaycanın inkişafına həsr edilən “Demokratik cəmiyyətin qurulmasında fəlsəfi-psixoloji məsələlər” əsərində əks olunan fikirlərini qeyd etmək münasib olardı: “İnsanların qarşılaşdıqları real təzadlar və ictimai gözləntilərin əksəriyyəti, yumşaq desək, onlarda demokratiyaya etimadsızlıq yaratdı. İlk növbədə, bunun səbəbi odur ki,

ictimai gözləntilər böyük dəyişikliklərə təsadüf etdi. İnsanlar elə fikirləşirdilər ki, demokratiyaya nail olmaqla onların bütün problemləri öz həllini tapacaq. Sağlam rəqabət və bazar münasibətləri demokratiyanın inkişafının göstəricisi hesab olunur. Belə ki, sağlam rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadi və ictimai münasibətlərin xarakterini şərtləndirir, şəxsiyyətin həqiqi azadlıq və sərbəstliyini təmin edir” (1.səh. 11).

İctimai-siyasi sabitliyin qorunması demokratik cəmiyyətin xarakterik xüsusiyyətidir. Müasir cəmiyyətdə onun üzvləri arasında yaranan qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri və səviyyəsi xüsusilə aktualdır. Son zamanlar siyasi və psixoloji nəzəriyyələr sahəsində siyasi etimad, siyasi iştirak məsələlərinin tədqiqi xüsusilə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsində ictimai həyatın demokratikləşməsi, cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslərə vətəndaşların cəlb olunmasının etibarlı şərti kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasına təsir edən amillər sırasında siyasi mədəniyyət və siyasi etimad mühüm yer tutur. Siyasi mədəniyyət siyasi sistemin siması kimi çıxış edərək vətəndaşın siyasətdə iştirak normalarını formalaşdırırsa, siyasi etimad isə bu proseslərdə vətəndaşın gedəcəyi yolu, istiqaməti müəyyənləşdirir.

Siyasi etimad siyasi fəaliyyətin inkişaf səviyyəsini təyin edən və siyasi fəaliyyətin əsasını təşkil edən fenomendir. Bu mənə da cəmiyyətin siyasi həyatı bu və ya digər halda siyasi etimad anlayışı ilə sıx bağlıdır. Siyasi etimad insanların göstərdikləri dəstək nəticəsində meydana çıxan siyasi liderlərə onların münasibəti kimi çıxış edir. Siyasi etimad – hakimiyyət və siyasi institutların fəaliyyəti ilə cəmiyyət üzvlərinin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə tezliklə nail olmaları, onların ideyalarının uğurla həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan demokratik cəmiyyətin potensial dəstəyidir. Siyasi hakimiyyətin ən vacib şərti olaraq, siyasi etimad siyasi sistemin stabilliyinin təmin olunmasının əsas amilidir.

Demokratik dəyərlərin inkişaf etməsini əsas götürən cəmiyyətlərdə siyasi etimada siyasi fəallıq, siyasi mədəniyyət, xalqın siyasi həyatda iştirakının təmin olunması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması və s. xasdır. Deməli, siyasi etimad sadəcə, bilik və inam şəklində deyil, həm də, şüurlu davranış normaları şəklində mövcuddur. Xalqın müxtəlif səviyyələrdə siyasi proseslərdə fəal iştirakı demokratik dəyərlərin yaranmasına səbəb olur.

Siyasi etimad – cəmiyyəti təşkil edən sosial qrupların, onun rəftar və ideyalarını öz maraqları, tələbatları

və dəyərləri ilə uyğunlaşması nöqtəyi-nəzərindən dərkedilməsi və qiymət verməsinin nəticəsidir. Münasibətlər ifadəsi kimi etimad müxtəlif ictimai-psixoloji amillərin təsiri altında təşkil edilə və dəyişə bilər. Etimada təsir göstərən amillər obyektiv və subyektiv ola bilər. Obyektiv amillərə müxtəlif ictimai qrupların siyasi, iqtisadi və ictimai-mədəni həyat şərtləri aid edilir. Subyektiv amillərə vətəndaşların həyat tərzini, ictimai-iqtisadi mövqeyi, adət və dəyərləri, onların yaş və cinsi xarakteristikası, təhsil səviyyəsi aiddir. Qərb tədqiqatçıları siyasi etimad problemini siyasi inkişafın əsas amili kimi qiymətləndirmək fikrindədirlər. Bu halda növbəti sual yaranır: etimad problemi yalnız siyasi problem sayılır, yoxsa, o, müasir cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxmışdır? (6.səh. 9)

Siyasi etimad mühüm amil olaraq, həmçinin demokratik inkişaf mexanizminin tərkib hissəsidir. O, həmçinin, iqtisadi, hüquqi, ictimai və yaşayış mühitində stabil, davamlı münasibətlərin yaradılmasına səbəb olan prosesdir. Bundan başqa, etimad, əxlaq kateqoriyası olaraq, əməkdaşlıq və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması prosesində iştirak edir. Müasir şəraitdə müvəffəqiyyətli vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və vətəndaş fəallığının artırıl-

ması ictimai-demokratik dəyərlərin inkişafı prinsiplərinə istinad edir. Demokratik inkişafın yolları isə iqtisadi yüksəlişdən keçir. Hamıya aydındır ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün fəal iştirakı onun fəal həyat mövqeyindən çox asılıdır. Bu da istənilən halda vətəndaşın tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. İctimai varlıq olan insanın əsas xüsusiyyətlərindən biri firavanlığa can atması və cəmiyyətdə yüksək yer tutmaq istəyidir. İnsanın iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca ictimai həyatda fəal mövqə nümayiş etdirmək tələbatı da artır və daha fəal iştirak etmək istəyi yaranır. Vətəndaş əmin olmalıdır ki, onun üçün iqtisadi çətinliklər arxada qalmışdır və dövlət hər zaman vətəndaşını qorumağa hazırdır. Bu əminlik onda sağlam düşüncə, eləcə də ictimai həyatda fəal iştirak arzusunu reallaşdırır və gələcəyə inamı daha güclü olur. Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində söyləmişdir: "Xalq hökumətə, onun həyata keçirdiyi islahatlara etimad göstərir".

Cəmiyyətdə etimadın inkişafına yalnız ictimai yönümlü uğurlu siyasətin həyata keçirilməsi şərait yarada bilər. Bu, insanın daxili aləmi ilə ictimai mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsidir. İnsanın daxili, əxlaqi və psixoloji aləmini

qısa müddət ərzində dəyişmək qeyri-mümkündür. Demokratik cəmiyyətin qurulması prosesində vətəndaşların siyasi iştirakı xüsusi əhəmiyyətli-dir. Belə ki, demokratiya özü-özlüyündə meydana gələ bilməz, o, cəmiyyət üzvlərinin birgə fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibətləri prosesində yaranır. Uğurlu vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına yönəlmiş, şüurlu və dərrakəli fəaliyyət göstərən insanın şəxsi maraqları kollektivin ümumi maraqlarına tabe olarsa, demokratiya ərsəyə gələ bilər.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, Qərb sosioloqları da demokratiyanın ərsəyə gəlməsində etimadın rolunu xüsusi qeyd etmişlər. Bu baxımdan M.Veber və E.Dürkheymin əsərləri etimadın mahiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Dürkheymin tədqiqatlarının əsasını ictimai həmrəylik təşkil edir. "Hansı əlaqələr insanları birləşdirir və etimad yaradır?" sualını o, belə cavablandırır: "Təbii həmrəyliyin üstün olduğu cəmiyyət şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlıqlarının inkişafına şərait yaradır." Bu səbəbə görə Dürkheym qeyd edir ki, kollektiv şüura böyük əhəmiyyət və diqqət ayırmaq lazımdır. Kollektiv şüurun qəbul olunması cəmiyyətdə vətəndaşlar arasında etibarlı münasibətlər mənbəyi hesab olunur (5.səh.7).

Bəşər tarixinin inkişafının bütün mərhələlərində və ictimai-siyasi formasiyaların əvəzlənməsi ilə yekunlaşan inqilabi dəyişikliklər nəticəsində, şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinin təminatı üçün şərait yaradılması əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Məhz bu məqsədlər şəxsiyyətin ictimai fəaliyyətinin təminatı ilə bağlı çətinliklərin dəf edilməsinə xidmət edir. İctimai norma və qanunlar öz-özlüyündə həyat şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olmur. Bunun üçün ictimai həyatın bütün sahələrində fəal iştirak etmək və onu düzgün qiymətləndirmək lazımdır. İnsanın siyasi fəaliyyəti yalnız o halda mümkündür ki, o, şəxsi maraqların gerçəkləşməsinə yönəlməsin, kollektiv, ictimai məqsədlərə nail olmaq naminə həyata keçirilsin. Şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti

yəti mövcud ictimai problemləri də-rindən dərk etməyi və onları effektiv həll etməyə cəhd etməyi bir vəzifə olaraq, onun öhdəsinə qoyur.

Aparılmış təhlilə əsasən, demək olar ki, demokratik cəmiyyətin qurulmasında siyasi etimad siyasi fəaliyyətin əsas amili kimi çıxış edir. Dövlətin həyata keçirdiyi uğurlu islahatların ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi, nəticə etibarlı ilə siyasi fəaliyyətə verilən dəstəyin ifadəsi kimi özünü göstərir. Siyasi etimad səviyyəsinin yüksəlişi vətəndaş cəmiyyətində əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan verir. Öz növbəsində, gələcəyə inamın güclənməsi və vətəndaşların ictimai-siyasi fəaliyyəti siyasi etimadın yüksəlişini xarakterizə edən gös-təricilərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Demokratik cəmiyyət quruculuğunun fəlsəfi-psixoloji məsələləri // *Psixologiya jurnalı*, Bakı, 2007, №3, s. 3–16

2. Əliyev B.H. Milli dövlətçilik və demokratik inkişaf // *Dirçəliş jurnalı*, Bakı, 2003, s.80–88

3. Mehdiyev R. Demokratiya yollarında: irs haqqında düşüncələr. “Respublika” qəzeti, 19 aprel 2007.

4. Алиев Б.Г. Начало новой эпохи нашей истории или феномен великого политического лидера. Газ. «Бакинский Рабочий», 2009, 8–10 декабря

5. Басина Т.А. Политическое доверие как фактор солидаризация общества. Харьков, 184 с.

6. Данкин Д.М. Доверие как социально-психологический феномен в политике, М.: ИнтелТех, 1999, 256 с.

7. Крамник В.В. Социально-психологический механизм политической Власти. Д.,1991, 256 с.

8. Лукин Б.Н. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели. <http://www.orenburq.ru/cul->

[ture/credo/](http://www.orenburq.ru/cul-)

9. Скрипкина Т.П. Психология доверия М., 2000.

10. Мишле В., Роуз Р. Каково происхождение политического доверия? Опыт посткоммунистических обществ. <http://www.nwe.ufl.edu/>

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДОВЕРИЕ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье, автором изучается политическое доверие как основной фактор политической деятельности. Автор пришел к мнению, что повышения уровня политического доверия способствует заропедению благопршетных условий в гражданском обществе. В свою очередь, уверенность в будущем и социально-политическая активность граждан является показателем политического доверия.

SOCIAL CONFIDENSE AS THE MAIN FAKTOR OF POLITICAL ACTIVITY

АБСТРАКТ

In the presented article the author tries to give the political trust as a main faktor of political activity. The author comes concmsion that increasiny of the level of political trust gives trust of creation of suitable in civil society. And at the same time strengthening inspiration for future and political and public activity of citirens is an indication of increasiny of activity of political trust as weil.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)
Rəyçi Ə.S.Bayramov, pisxologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 28 noyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MİLLİ-ETNİK QRUPLARIN YENİ ŞƏRAİTƏ ADAPTASIYASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAIR

Nərmin Qurbanova

BDU-nun Sosial və pedaqoji

psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: narminagurbanova@yahoo.co.uk

Açar sözlər: *etnik qruplar, sosial-psixoloji adaptasiya, maddi adaptasiya, separatizm, mədəniyyətlərarası münasibətlər, mədəni şok*

Ключевые слова: *этнические группы, социально-психологическая адаптация, материальная адаптация, сепаратизм, культурный шок*

Keywords: *ethnic groups, socio-psychological adaptation, material adaptation, separatism, cultural shock*

Tarixi prosesin gedişində baş verən amansız müharibələr və təbii fəlakətlər, xoşbəxtlik axtarışı və hər şeyi bilmək istəyi insanların planet boyu məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Böyük bir dövr ərzində müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin və xalqların bir-birinə qarşılıqlı təsiri məkan baxımından məhdud xarakterli olmuşdur. Bunun əsas səbəbi elm və texnikanın inkişaf etməməsi, xalqların yaşadığı ərazilər arasında məsafənin uzaqlığı olmuşdur. Ətraf mühitin mövcud şərtləri müxtəlif mədəniyyətlər arasında müəyyən informasiya, maddi və mənəvi dəyərlərin mübadiləsinə imkan verməmişdir.

Mədəniyyətlərarası münasibətlər yalnız səyahətçilərin, əsgərlərin, tacirlərin və siyasətçilərin vasitəsilə baş

tuturdu. İnsanlarda belə bir psixoloji təsəvvür və mənzərə hökm sürürdü ki, dünya olduqca böyükdür və onu tamamilə gəzib dolaşmaq mümkün deyildir. Ancaq bizim günlərdə və ya müasir şəraitdə dünyanın mənzərəsi psixoloji baxımdan get-gedə kiçilir və mədəniyyətlərarası dialoq özünün pik nöqtəsinə çatmaqdadır. Belə vəziyyət milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasında özünü daha qabarıq göstərir.

Müasir dövrdə dinamik səciyyə daşıyan mədəniyyətlərarası münasibətlər milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının uğurla getməsi üçün bir vasitə və ya inteqrasiya prosesidir. Bəs görəsən, milli-etnik qrupların mədəniyyətlərarası münasibətlərə daxil olmasını hansı amillər şərtləndirir?

Tədqiqatçılar qrupların və fərdlərin mədəniyyətlərarası münasibətlərə daxil olmasının üç əsas amilini fərqləndirirlər:

1. Məkanda yerdəyişmənin mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü;

2. Miqrasiyanın könüllülüüyü və məcburiliyi;

3. Miqrasiyanın müvəqqəti xarakteri (3, s.179)

Bir çox insanın mədəniyyətlərarası münasibətə qoşulmasının başlıca amili özündən asılı olmadan başqa mədəni şəraitə düşməsidir (qaçqınlar və miqrantlar). Digərlərinə isə yeni mədəniyyət daimi yaşayış yeri verir və onların məskunlaşması üçün əlverişli zəmin yaradır. Bəzi insanlar miqrasiya prosesinə könüllü, bəziləri isə məcburi şəkildə qoşulur. Bir sıra hallarda isə milli-etnik qruplar öz doğma yurdlarını həmişəlik tərk edir. Vizinterlər (başqa bir dövlətin maraqları naminə casusluq edənlər) isə öz peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq uzun müddətə müəyyən mədəni şəraitdə yaşamağa məcburdurlar.

Ancaq bütün bunlardan belə bir qənaətə gəlmək olmaz ki, mədəniyyətlərarası münasibətlərdə yaranmış açıqlıq, bir-birinin mədəni həyatına qarışma heç də hamı tərəfindən qarşılıqlı hörmət və sevgi ilə müşayiət olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda mədəniyyətlərarası münasibətlərdə yaranmış açıqlıq diskri-

minasiyaya və etnik münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

M.Teylor göstərir ki, «hətta mədəni fərqlərin dərk olunmasındakı çatışmazlıqlar yeni mədəniyyətin tələblərinə adaptasiya olunmaq istəyənlər üçün ciddi problemlər, dramatik vəziyyətlər yarada bilər» (4, s.135). Başqa sözlə, etnik mədəni münasibətlərə daxil olmaq istəyən insanlar yeni mədəniyyətin onların mədəniyyətindən üstünlüyü fonunda mümkün davranış tərzinin seçilməsi ilə bağlı ciddi münaqişələrə cəlb oluna bilərlər. Əlbəttə, hesab etmək olar ki, neqativ stereotiplər direktiv göstərişlərlə dağıdıla bilər. Ancaq yeni sosial şəraitə, xüsusən də başqa mədəni mühitə düşmək, mədəniyyətlə rastlaşmaq, adətən, insanlarda, xüsusən də ilk dövrlərdə xoşagəlməz hisslər, münasibətlər doğura bilər (2, s.358).

Müəyyən bir mədəniyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin genişlənməsi başqa qruplar haqqında mənfi rəyin artmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də mədəni münasibətlərin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hansı şəraitdə müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri və xalqları arasında münasibət zədə yaradır və hansı şəraitdə insanlara daha çox inam aşılayır.

Tədqiqatçılar (2;3) müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin xoşagəlməz qarşılıqlı təsirini özündə əks

etdirən müxtəlif amilləri səciyyələndirirlər. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumi ərazi və ya qruplardan ancaq birinin «özününkü» hesab etdiyi ərazi;

2. Qarşılıqlı təsirin davamlılığı (daima, uzunmüddətli, qısamüddətli);

3. Məqsəd (müştərək fəaliyyət, birgə yaşayış, təhsil və s.);

4. Cəmiyyətin həyatının cəlb-ediciliyi (iştirakçılıqdan müşahidəçiliyə qədər);

5. Təmasların tezliyi və dərinliyi;

6. Statusun və hüquqların nisbi bərabərliyi;

7. Say müvafiqliyi (çoxluq-azlıq);

8. Aşkar fərqləndirici əlamətlər (dil, din, millət və s.) (3, s.181).

Lakin bütün bunlarla yanaşı, hətta zəruri şərait olsa belə, münasibətlər üçün əlverişli vəziyyətin mövcudluğu, eləcə də uğurlu müştərək fəaliyyət və nisbi-bərabər statusun olduğu, mədəni fərqlərin özünü göstərmədiyi şəraitdə də belə məcburi yaşayanlar və vizinterlər üçün məskunlaşdığı ölkədə bir sıra gərginlik və çətinliklər yarana bilər. Bu çətinliklərdən biri məcburi köçkünlərdə və emiqrantlarda öz ölkəsi və mədəniyyəti üçün darıxmalarda özünü göstərə bilər ki, bu da onların yeni şəraitə adaptasiyasını çətinləşdirə bilər. Qaçqınları və məcburi köçkünləri bürümüş nostalgiya hissi

onların uğurlu fəaliyyətinə maneçilik yarada bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrılıq dərini müasir köçkünlər də yaşayırlar. Rəy sorğuları göstərmişdir ki, son dövrlərdə məcburi köçkün və emiqrantların əksəriyyəti öz vətənləri üçün darıxır. Məsələn, Amerikada olan köçkünlərin 72%, Kanada da olan köçkünlərin isə 69 %, İsraildə olan köçkünlərin 87% öz vətənləri üçün darıxırlar (6).

Milli-etnik qrupların müasir şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərini tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirmək üçün adaptasiya prosesinin özünəməxsus cəhətlərinin aydınlaşdırmaq lazımdır.

Aparılmış tədqiqatlarda (2;3;12) milli-etnik qrupların adaptasiyanın daxili və xarici tərəfləri xüsusi qeyd edilir. Daxili adaptasiya psixoloji adaptasiya adlanır ki, bu da milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluq hissində təzahür edir. Bununla yanaşı, adaptasiyanın xarici tərəfini də ayırd edirlər ki, bu da sosial-psixoloji adaptasiya adlanır.

Adaptasiyanın bu cəhəti milli-etnik qrupların sosial və mədəni həyatda yeni qruplara uyğunlaşmasında, şəxsiyyətlərarası münasibətdə bərabər hüquqlu üzv kimi çıxış etməsində özünü təzahür etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-mədəni və psixoloji adaptasiya qarşılıqlı

şəkildə əlaqələndirirlər: «Bu zaman sosial baxımdan qeyri-adekvat davranmış təcrid olunmaya aparır və psixoloji zədə yaradır, bu işə psixoloji həssaslıq davranışda və bir sıra sosial vərdislərdə öz əksini tapır» (5, s.692).

Milli-etnik qrupların adaptasiya probleminə dünya elmində maraq XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Uzun müddət bu sahədə ciddi tədqiqatlar yalnız etnoqraflar tərəfindən akkulturasianın öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

R.Redfield, R. Linton və M.Herskovits 1936-cı ildə müəyyən etdilər ki, müxtəlif mədəniyyətə məxsus qrupla uzunmüddətli və vasitəli təmas bir və ya hər iki qrupun mədəni dəyərlərində dəyişikliklərə səbəb olur (6, s. 7). İlkin olaraq akkulturasiyaya qrup səviyyəsində fenomen kimi yanaşılırdı, ancaq sonralar yeni anlayış-psixoloji akkulturasiya işlədilməyə başladı. Əgər akkulturasiya qrupun mədəni dəyərlərinin dəyişməsi prosesidirsə, psixoloji akkulturasiya fərdin dəyişməsi prosesidir.

Məhz bu halda kimin qrupu akkulturasiyaya məruz qalırsa, onda sərəvət dəyərləri, rol davranışı, sosial ustanovkalar, fərdin identikliyi də dəyişir. Başqa sözlə, akkulturasiya bir neçə vəziyyət kimi təsnif edilə bilər. Belə halda fərdin adaptasiya səviyyəsi tədqiq edilir.

Akkulturasianın klassik tərifini antropoloq R.Redfield, R.Linton və M.Herskovits tərəfindən verilmişdir. Onların qənaətinə, akkulturasiya o zaman baş verir ki, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələri vasitəsiz və ardıcıl təmasa daxil olur, nəticədə hər iki mədəniyyətin nümayəndələrinin dünyagörüşündə dəyişikliklər baş verir ki, bu da əvvəlki dəyərlərə, dünyagörüşə oxşamır.

Tədqiqatlar (7) göstərir ki, mədəni dəyərlərə daxil olan fərd «mədəni şok» vəziyyətini yaşayır. «Mədəni şok» yeni mədəni dəyərlərlə qarşılaşma və ona daxil olmaqdır. Ancaq bu, həmişə fərd tərəfindən qəbul edilən olmur. Ona görə ki, həmin mədəniyyətin dəyərləri onun özünə məxsus olan mədəni dəyərlərin əksinə çıxır. Bu, onun psixoloji adaptasiyasını çətinləşdirir.

Uzun müddət mədəni şok anlamı və mədəniyyətlərarası adaptasiyada baş verən neqativ halları klinik nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırır və onu fərdin normal reaksiyası kimi qəbul edirdilər.

Müasir dövrdə C.Berri tərəfindən təqdim edilmiş akkulturasianın konseptual modeli olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu model 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın mexanizmini açmağa yönəlmiş ən mütərəqqi elmi konsepsiyadır.

Müəllif akkulturasıyanın konfliktliyini və mürəkkəbliyini göstərməklə yanaşı, qeyd edir ki, insanlar ağrısız və asan şəkildə qeyri-milli şəraitə adaptasiya oluna bilməzlər.

C.Berri (6) akkulturasıyanı mədəni proseslərlə psixoloji proseslərin qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirir. C.Berrinin modelinin mahiyyəti psixoloji stressin modeli ilə çuğlaşmasından ibarətdir. Təbii ki, stress akkulturasıydan fərqli olaraq balans pozulan zaman orqanizmin müvazinətini saxlamağa çalışır və müvazinəti orqanizmin pozitiv istiqamətdə saxlamağa yönəlir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, adaptasiyanın çətinliyini mədəni dəyərlərdə deyil, mədəniyyətlər arasındakı münasibətlərdə axtarmaq daha zəruridi.

C.Berrinin fikrincə, akullturasıya iki dəyişən amillə səciyyələnən dörd strategıyanı özündə əks etdirir. Həmin strategiyaları müəllif aşağıdakı kimi təsnif edir:

Assimliyasiya, bu zaman qrup və ya fərd öz mədəniyyətini itirir, ancaq başqaları ilə əlaqəni qoruyub saxlayır;

Separasiya, bu zaman qrup və ya fərdlər öz mədəniyyətini qoruyub saxlayır, lakin başqaları ilə əlaqəni saxlamır;

Marqinalizasiya, bu zaman qrup və ya onun ayrı-ayrı üzvləri öz mədəni dəyərlərini itirir, lakin başqları ilə də əlaqəni saxlamırlar;

İnteqrasiya, bu zaman qrup və ya onun üzvləri öz mədəniyyətini saxlayır, öz mədəni dəyərlərini qarşılıqlı şəkildə başqa mədəni-yətlərə uyğunlaşdırır, onlarla sıx əlaqələr qurmağa üstünlük verir (6, s.152).

Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi: əksər hallarda fərd üzvü olduğu qrupun dominantlığı sayəsində akkulturasıyanın strategiyalarını seçə bilmir. Çox vaxt belə strategıyanı separatizm adlandırırlar.

Biz bunu qonşu Erməsitanın timsalında görə bilərik. Dağlıq Qarabağda onların törətdikləri vəhşiliklər, özlərini yüksək tutmaları, bir etnos kimi başqalarına qarşı düşmənçilik və s. kimi hallar onlarda üstünlük təşkil edən separatist qrupların dominantlığı və bir etnos kimi onların nekrofilliyindən irəli gəlir.

Əlbəttə, akkulturasıya strategiyaları içərisində inteqrasiya strategiyasının seçilməsi fərdin adaptasiyası prosesində ən ağrısız keçən prosesdir. Bu zaman insanlar öz mədəni dəyərlərini qoruyub saxlayır, başqa mədəni dəyərləri də öz mədəniyyətlərinə qəbul edirlər.

Sosial-psixoloji adaptasiyada bu strategıyanın seçilməsinin müasir dövrdə çox böyük əhəmiyyəti var. Bu, onunla bağlıdır ki, inteqrasiya prosesində gənclər, öz milli mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirməklə yanaşı,

başqa pozitiv mədəni dəyərləri də özünüküləşdirir və mədəni dəyərlər daha da zənginləşir.

Təhsil tibb sahələrində belə in-teqrasiyanın aparılması, təbii ki, mədəni dəyərləri daha da möhkəmləndirir və onların gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır.

Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq psixologiyada fərdi köçkünlərin və milli-etnik qrupların mədəni adaptasiyası prosesinin öyrənilməsi geniş vüsət aldı. Bunun başlıca səbəbi həmin illərdə miqrasiya prosesinin kütləviləşməsinin başlanması idi. Lakin bu proseslərdə psixoloji akkulturasıyadan daha çox uyğunlaşma özünü qabarıq göstərirdi. Bu cəhət tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etməyə başladı. Uyğunlaşmanın adaptasiyadan fərqli cəhətləri hansılardır?

Fərdin bütünlüklə adaptasiyası üçün onun kompleks adaptasiya olunması zəruridir. Yeni sistemə adaptasiya yeni dəyərlərin formalaşmasına və onların cəmiyyətin tələblərinə müvafiqliyinə cavab verməsi vacibdir.

Faktlar göstərir ki, insanın adaptasiyası ona təbii, irsi, coğrafi amillərin kompleks təsirindən də asılıdır. Adaptasiya dəyişiklikləri özündə bu və ya digər dərəcədə şüurlu dəyişilmələri əks etdirir. Bu isə şəxsiyyətin daxili prizmasından keçərək, yeni dəyərlərə transformasiyası sayəsində mümkündür.

İstər uyğunlaşma, istərsə də dəyişiklik insanı daima izləyir. Buna görə də insan bu və ya digər dəyişikliyə həmişə hazır olmalı, situasiyanın variyasiyalarını dəqiq şəkildə əks etdirməyə nail olmalıdır. Bütün bunlar isə şəxsiyyətin dəyişən şəraitə daim hazırlığını özündə əks etdirir və insanın adaptasiya qabiliyyətlərini yüksəldir.

Adaptasiyanın növləri içərisində psixoloji adaptasiya da mühüm rol oynayır. Psixologiyada adaptasiya hiss üzvlərinin uyğunlaşması kimi təqdim olunur. Psixoloji adaptasiya prosesi fasiləsiz baş verir, ona görə ki, sosial-iqtisadi şəraiti dəyişir, bu yönümdə şəxsiyyətin əxlaqi-etik yönümü də dəyişir. Məhz bu nöqtəyə nəzərdən psixoloji adaptasiya digər adaptasiya növlərindən fərqlənir (7). Uğurlu uyğunlaşma, adətən, ətraf aləmlə harmonik münasibətlərin qurulması kimi təqdim olunur. Burada əsas diqqəti milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluğuna və psixoloji sağlamlığına yönəldirlər.

Bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, adaptasiya termini müxtəlif mənbələrdə fərqli məqamlarda təqdim edilir. Antropoloji terminlər lüğətində adaptasiya: «sosial sistemin sabitliyinə və yaşamasına istiqamətlənmiş mədəniyyətlə ətraf mühit arasında qarşılıqlı uyğunlaşma prosesidir. Dar bioloji mənada adaptasiya

orqanizmin və ya fərdin öz formasının və ya davranışını dəyişməsi prosesidir ki, bu prosesdə müəyyən şərait daxilində fərdin yaşamasına imkan verən yeni keyfiyyətlərin onun tərəfindən mənimsənilməsidir (5, s.145).

Sosial-psixoloji və etnopsixoloji kontekstdən fərqli olaraq antropoloji kontekstdə adaptasiya mədəniyyətin həyat fəaliyyətinin strategiyası ilə xarici mühitin qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Belə olan halda, adaptasiya – xalqların və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinə nəticəsi və ya prosesidir. Bu proses xalqlara xarici mühitdə yaşamaq imkanı verir, onun nəsil artırmasına şərait yaradır və etnosun sabit mühitdə inkişafı üçün aparıcı vasitəyə çevrilir.

Antropoloji nöqtəyi-nəzərdən, mədəniyyət insan kollektivinin ətraf landşafta və ya mühitə adaptasiya olunması üçün zəruri və əsas mexanizmdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətdə elə davranış formalarının məzmunu öz əksini tapır ki, bunlar insan kollektivinin özünə qida toplamasına, ev tikməsinə, geyim hazırlamasına imkan verir. Dəyişən coğrafi və iqlim şəraitində insan kollektivinin ətraf gerçəkliyə daha yaxşı adaptasiya olunması üçün mədəni dəyərlər rəasional səciyyə daşmalıdır. Onun dərk olunması etnosun uyğunlaşma imkanlarını artırır. Bu

davranış modeli nəsil-dən-nəslə verilərək sosializasiya prosesinin təşəkkülünü asanlaşdırır. Etnosun həyat fəaliyyətini və yaşam tərzini özündə əks etdirən bu davranış formaları bilavasitə adaptasiyanın uğurlu təminatına zəmin yaratmış olur. Buradan belə bir fikir ortaya çıxır - adaptasiya və mədəni dəyərlər qarşılıqlı əlaqədədir. Yəni biri digəri üçün əsas şərt rolunu oynayır.

İ.Kohenə görə adaptasiya elə prosesdir ki, onun vasitəsilə insan yaşadığı ərazidə öz tələbatlarını uğurla və produktiv şəkildə ödəmək imkanına malik olur (9, s. 41).

Çox zaman mədəniyyətin iki adaptiv aspektinin ayırd edirlər. Həmin aspektlər bilavasitə ətraf aləmin energetik potensialını qidaya çevirməklə bağlıdır. Hər bir etnos və ya mədəniyyət qida tapmağın strategiyasına malikdir və qidanı cəmiyyətin üzvləri arasında bölüşdürməyin öz modeli var.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir mədəniyyət insanın adaptasiyasının strategiyası kimi önə çəkilə bilər. Unikal sosial modelin hər bir elementi isə ətraf aləmdən qidalanma üçün maksimal enerjinin alınmasına yönəlmişdir (9, s.42). Belə yanaşma tərzini göstərir ki, mədəniyyət bütünlüklə maddi səciyyə daşımır, həm də həyat tərzinin qurulması, onun təmin olunması ilə də sıx bağlıdır. Sosial

və ya mənəvi mədəniyyət, bütünlüklə olmasa da, insanın həyat fəaliyyəti strategiyasının təsiri ilə təşəkkül tapır, strukturlaşır və determinasiya olunur.

Ətraf mühit, cəmiyyət və həyat fəaliyyətinin təminatı olan texnologiya bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olan sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir. Ancaq bununla yanaşı, mədəniyyət xüsusi mediator rolunda çıxış edərkən o, zaman və məkanda öz formasını dəyişən, variativ sistem kimi özünü təzahür etdirir.

Adaptasiyanın, psixoloji baxımdan fərqli olaraq, etnoloji baxımdan maddi və sosial tərəflərini fərqləndirirlər. Maddi adaptasiyaya tikililərin quruluşunu, geyim tərzini, həyat təminatı ilə bağlı olan texnologiyaları və ritualları aid edirlər: “sosial adaptasiya isə hər şeydən öncə sosial və iqtisadi təşkilat formasını xatırladır. Bu zaman adaptasiya özünü formaca çevik, saysız-hesabsız variasiyaların məcmusu, mühitə uyğun dəyişilmə və başqa insan kollektivinə münasibət kimi göstərir (10, s. 97).

Təbii ki, başqa mədəniyyətə adaptasiyada mədəni şok o zaman müşahidə olunmur ki, onda həmin mədəniyyətin dəyərləri fərd tərəfindən qəbul edilir və onda müsbət emosiyalar yaradır, onun mədəni dəyərlərinə heç bir təhlükə yaratmır. Belə psixoloji vəziyyətdən çıxış

edən C.Berri mədəni şok anlayışı ilə bərabər, akkulturasıya stressi anlayışını da işlətməyə başlamışdır. Onun qənaətinə, mədəni şok yalnız neqativ təcrübə ilə bağlı deyil, o həm də yeni mədəni dəyərlərin qavranılmasında ortaya çıxan problemlərin həll edilməməsi qorxusundan meydana çıxan qorxu hissidir.

Tarixi rəkrusda S.Bobnev qrup üçün mədəniyyətlərsi inteqrasiyanın və ya təmasın fəsadlarını dörd kateqoriyada cəmləşdirir:

- qarşı-qasıya duran qrupların məhv edilməsi;
- assimliyasiya;
- seqreqasiya;
- inteqrasiya (6, s.123).

Müəllifin qənaətinə görə, başqa mədəniyyətə daxil olan şəxs əksər hallarda öz mədəni dəyərlərini atır və hər iki mədəni dəyərlərin daşıyıcısına çevrilir, hər iki mədəniyyəti birləşdirir və onlar arasında əlaqələndirici vəsiləyə çevrilir. Ancaq bir məsələ burada daha çox diqqəti çəkir ki, adaptasiya prosesində müxtəlif fərqli məqamlar sanki izahedilməz görünür. Məsələn, nə üçün eyni mədəni şəraitdə, eyni adaptasiya prosesində bəziləri başqa mədəniyyətə adaptasiyaya münasibətdə marginal, bəziləri şovnist, bəziləri vasitəçi, bəziləri isə bütünlüklə adaptant olurlar? Əlbəttə fərdi planda bu suala cavab vermək olduqca çətinidir.

T.Q.Stefanenkonun sözləri ilə desək, sosial-psixologiyada bu problem hələ də açıq qalır.

Sosial-mədəni mühitin dəyişməsi şəxsiyyətdən yeni sosial əlaqələr qurmağı və bu əlaqələr kontekstində, özünün dəyərlər sistemini, peşə yönümünü, peşəkar özünütdədiqini və potensial imkanlarını bu istiqamətdə aktuallaşdırmağı tələb edir. Sosial mədəni mühitdən irəli gələn bu tələblər şəxsiyyətdən həm sosial mühitin tələblərinə uyğun, həm də özünün dəyərlərini gerçəkləşdirməyə imkan verən davranış strategiyası, və yaxud adaptasiya mexanizmi seçməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Maraqlı daha bir məqam: əgər fərd özünün sosial-psixoloji adaptasiya prosesində geniş əlaqələr sistemi yaratmırsa və bu əlaqələri iqtisadi, siyasi, psixoloji əsaslara söykənmirsə, fərdin sosial mühitə uğurla adaptasiya oluna biləcəyindən danışmaq çətinidir.

Sosial adaptasiyanın müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdən biri də

etnosun üzvünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Lakin faktlar göstərir ki, yalnız fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər deyil, həm də fərddə pozitiv sosial identikliyin yaranması, onun sosial və etnomədəni xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Məsələn, türk toplumunun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri ailəyə emosional bağlılığı, ondan aralıda yaşaya bilməyin çətinliyi və s. xarakterikdir. Yəni onların etnopsixoloji keyfiyyətləri bu və ya digər yad şəraitə və ya sosial-mədəni mühitə adaptasiyasını çətinləşdirir. Belə xüsusiyyətlər, yəni həssaslıq, kövrəklik, öz yurduna bağlılıq və s. onların adekvat adaptasiyasına mane olan amillərdəndir. Bu baxımdan, müasir dövrdə milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiya prosesinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmalı və hər bir etnosun müasir şəraitə uğurla adaptasiyasının sosial-psixoloji mexanizmləri öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poligraf korporasiyası, 2003, 365 s.

2. Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001, 374 s.

3. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2009, 368 с.

4. Taylor D.M. Ethnocentrism and causal attribution in a South Indian context // Of Cross-Cultural Psychology, 1974. Vol. 5, p. 162-171

5. Уорд К. Азбука аккультурации // Психология и культура, СПб.:, 2003, 709 с.

6. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario: 1996.
7. Таранов Е.В. Социально-психологические проблемы адаптации молодого рабочего: Дис. канд. психол. наук. М.: 1976, 200 с.
8. R.H. Winthrop. Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. N.Y.: Westport, Connecticut, 1991, p. 6
9. Cohen, Yehudi. F. Culture as Adaptation. p. 42
10. Emilio F. Moran. Human Adaptability: An Introduction to Ecological Anthropology. North Scituate, Massachusetts: Duxbury Press, 1979, p. 97
11. Бобнев М.И. Социальные нормы и регуляция поведения: М.: 1978, 310 с.
12. Адаптация социальная. Психологический словарь. М.: 1996, 565 с.

О ВОПРОСАХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО – ЭТНИЧЕСКИЙ ГРУПП К НОВЫМ УСЛОВИЯМ

АБСТРАКТ

Взаимовлияние между представителями разных культур и народов на протяжении большей части истории носили ограниченный характер. Это было обусловлено следующими факторами – дальними расстояниями и условиями окружающей среды, которые не способствовали непосредственной встрече представителей разных народов.

В наши дни мир становится все меньше, а контакты между народами и их представителями – все больше.

Беженцы, переселенцы, трудовые мигранты – это не полный перечень тех, кто вступая в межэтнические контакты, ежеминутно в той или иной степени, сталкивается с трудностями адаптации к новой культурной среде, к новым условиям жизни.

Увеличение масштабов межличностных общений в чужой культурной среде может привести к усилению предубеждений. Поэтому очень важно определить какие факторы способствуют доверительным отношениям, какие являются наименее травмирующими при взаимодействии представителей разных стран и народов.

В данной статье дается краткий обзор вопросов адаптации. Проблема рассматривается с разных точек зрения – с этнопсихологической, социально-психологической и антропологической. Раскрываются основные стратегии, типы, а также особенности процесса. Тщательное изучение вопросов адаптации стоит особенно остро на современном этапе и имеет не только теоретическое, но и практическое значение.

**ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION
OF THE NATIONAL-ETHNIC GROUPS
TO NEW CONDITIONS**

ABSTRACT

Interference between different cultures and nations throughout history has been limited. This was due to the following factors - long distance and conditions of the environment that are not contributing to the immediate meeting of the representatives of different nations. Nowadays the world is getting smaller and the contacts between nations and their representatives - increase.

Refugees, migrants, migrant workers - this is not a complete list of those who face difficulties of adapting to a new culture, new living conditions by entering inter-ethnic contacts.

Increasing the content of the scale of interpersonal communication in a foreign cultural environment may lead to increased prejudice. Therefore it is very important to determine what factors contribute to trust relationships, which are the least traumatic interaction with representatives of different countries and nations.

This article provides a brief overview of the problem of adaptation to examine from different angles- from ethno-psychological, socio-psychological and anthropological. Basic strategy, types, and characteristics of the process are revealed. Careful study of adaption is particularly acute at the present stage and has not only theoretical but also practical importance.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6)

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

РУКОВОДСТВО, КАК РЕШАЮЩИЙ ФАКТОР В ПОСТРОЕНИИ ОТНОШЕНИЙ В КОЛЛЕКТИВЕ

Парвана Азизова

*лаборант кафедры социальной и
педагогической психологии*

E-mail: Pervane@mail.ru

Açar sözlər: rəhbərlik, münaqişə, gender bərabərliyi, ünsiyyət üslubu

*Ключевые слова: руководство, конфликт, гендерное равенство,
стиль общения*

Key words: leadership, conflict, gender equality, communication style

*Искусству быть лидером нельзя
научить, ему можно только научиться.*

Гарольд Дженин

Всегоднешнем все более сложном и интересном мире каждый руководитель организации должен знать, как адаптироваться к новым ситуациям и понимать групповые процессы, потому что успех организации зависит от ее лидера. Динамические процессы, политические и экономические изменения, происходящие в обществе, имеют влияние на управленческую деятельность. С постоянными изменениями в обществе меняются и законы управления группой, коллективом, условия труда, деловые отношения.

Каждый рабочий коллектив, в первую очередь – это малая группа, в которой протекают различные групповые процессы, в кото-

рой есть своя структура, психологический климат, коммуникативная сеть, руководитель.

Возникает вопрос, каким должен быть руководитель? Какие черты необходимы руководителю? Что делает человека эффективным лидером? Этот вопрос давно интересует ученых. Один из наиболее известных и простых ответов дает теория великих людей. Теория великих людей (great person theory) утверждает, что человек, который обладает определенным набором личностных черт, будет хорошим лидером независимо от характера ситуации, в которой он находится. Абсолютным воплощением теории великих людей является понятие харизматического лидера,

перед которым преклоняются окружающие (от греч. *charizma* – дар, благодать божья, милость богов). Существует несколько теорий лидерства, фокусирующих внимание одновременно на личных свойствах лидера и на ситуации, в которой он действует. Наиболее известная – это ситуационная теория лидерства (*contingency theory of leadership*) Фреда Фидлера (*Fiedler*). Ситуационная теория лидерства утверждает, что эффективность лидера зависит как от того, насколько данный лидер ориентирован на задачу или на отношения, так и от того, в какой степени лидер контролирует группу и реализует свое влияние на нее. (2)

Руководитель – личность, которая может направить усилия отдельно взятых личностей и целого рабочего коллектива на достижение необходимых целей. От руководителя, владельца зависит так называемая корпоративная культура – рычаги, управляющие коллективом, поддерживающие его, его дух и порядок. Корпоративная культура – мощнейший способ управления персоналом. Есть видимые рычаги управления – процедуры, приказы, распоряжения и т. д., и есть невидимые, к которым относится и корпоративная культура. (1) Хороший

руководитель – это в первую очередь, хороший лидер, а это не всегда присутствует в одном лице. Среди качеств, необходимых для руководителя, можно отметить высокую организованность, справедливость, профессионализм, компетенцию, гибкость и многие другие. Некоторые качества сопутствуют человеку с детства, а некоторые необходимо воспитывать в себе. Для построения эффективных отношений с подчиненными и для достижения поставленных целей необходима коммуникабельность – умение правильно выражать свои мысли, мотивировать, заинтересовать, объединять. Все это происходит при правильно и грамотно поставленной речи. Необходима уверенность в себе – она проявляется и в умении себя вести, во внешнем виде, мимике, пантомимике, в принятии решений. А также целеустремленность – это правильная и своевременная постановка целей и достижение их.

Как известно, существует огромное количество факторов, влияющих на эффективность рабочего процесса. Это и психологическая атмосфера, психологический климат в коллективе. Несомненно, это руководитель, т.к. именно он направляет усилия коллектива или работника на выполнение необхо-

димых задач для достижения общей цели. Одной из причин негативного отношения к руководителю может быть излишнее давление, а это происходит при авторитарном стиле руководства. Руководство – это целенаправленное воздействие на подчиненных. Воздействие, в идеальном варианте воодушевляющее на выполнение задач, а не на постоянное давление и попытки показать превосходство. Очень часто, именно чрезмерное давление и постоянное недовольство подчиненными вызывает с их стороны не желание выполнять работу лучше, а только раздражение и стресс.

Профессия руководителя – очень сложный труд, это настоящее искусство. Что представляет собой управление? Это методы, направленные на организацию деятельности двух или более людей для достижения определенных целей. Чтобы эффективно управлять коллективом, необходимо иметь высокие знания в своей сфере деятельности, хорошо знать психологию людей, постоянно повышать квалификацию, владеть разносторонними знаниями о подчиненных. Чем лучше руководитель знает своих подчиненных, тем больше он имеет возможность найти к ним правильный подход, вооду-

шевлять, направлять и мотивировать. Общение – процесс взаимодействия, в процессе которого возникают, развиваются и протекают отношения. Лучше можно построить отношения, если найти руководствоваться в процессе деятельности правильным стилем общения. Сไตล์ общения, управления руководителя откладывает неизгладимый отпечаток на отношения в коллективе, как социально-психологические, так и профессиональные. Именно психологический климат влияет на эффективность рабочего процесса и достижение целей. К.Левин выделяет несколько стилей управления: авторитарный, демократический, либеральный. Как понятно из названия, при авторитарном стиле руководитель более требовательный, жесткий, чересчур контролирует подчиненных, часто давит в процессе совместной деятельности, слишком строг, редко обсуждает с подчиненными что-то в процессе принятия решений.

Огромный интерес представляет вопрос, можно ли найти компромисс, если возник конфликт между руководителем и подчиненным? Конфликт – очень часто неизбежен в условиях рабочего процесса, особенно, если работа требует выполнения постоянно

меняющихся задач, достижения целей в условиях стресса. Как известно, конфликт – это противоречие мнений, взглядов и интересов, возникающее в процессе социального взаимодействия. В конфликте нет правых и виноватых, в конфликте задействованы, по крайней мере, две стороны, поэтому, утверждать, кто прав, а кто нет сложно. Изначально, положение руководителя и подчиненного, соответственно, не равное, и зачастую, в результате конфликта, руководитель пользуется своим положением. Несомненно, любой конфликт вызывает стресс, и если он продолжается долгое время, то стресс становится хроническим. Поэтому, не стоит запускать ситуацию. Для начала необходимо научиться снимать стресс. У каждого человека свой метод – это могут быть хобби, прогулки, книги и т.д. Нужно расставить приоритеты – насколько для вас важна ваша работа? Готовы ли вы попробовать пойти на компромисс? Мешает ли конфликт вашей работе? Действительно ли вы довольны тем, как вы выполняете свою работу? В основе конфликта руководитель-подчиненный лежит негативная установка по отношению друг к другу. Компромисс в данной ситуации возможен, если

участники конфликта постараются разобраться – чем вызван конфликт, и попытаются устранить причину.

Необходимо отметить, что в построении отношений в коллективе огромную роль играет пол руководителя. Интерес представляет вопрос, кем легче работать: с руководителем-мужчиной или с руководителем женщиной?

Лет 50 назад было принято считать, что руководитель-женщина – несовместимое с эффективной работой понятие. Но в последнее время общественное сознание сдвинулось в сторону частичного гендерного равенства в данном вопросе. Роль начальника в решении вопросов внутри коллектива невозможно переоценить. К тому, же объективность в принятии решений и общении с подчиненными выходит на первый план. Уместен вопрос, с кем работать легче, с начальником мужского пола или женского? Некоторые утверждают, что пол не имеет значения, но так или иначе, необходимо признать, что это зависит еще и от индивидуальности человека. Некоторым женщинам свойственно мужское начало, что значительно влияет и на поведение, и на отношение к работе и в принятии решений в зависимости от пола руководителя.

Очень часто, для женщин приоритет – взаимоотношения в коллективе, которые влияют на рабочий процесс, а для мужчины – сама работа, ее процесс, они больше нацелены на результат, на достижение успеха, на обретение самодостаточности, а некоторые женщины зависят от душевного состояния. Женщине часто необходимо знать, что в коллективе, которым она управляет, есть согласие. В принятии решений, в отношении к коллегам и подчиненным у руководителя – женщины иногда играют роль эмоции, а мужчины часто более рациональны. Следует отметить и то, что женщинам часто присуща очень хорошая интуиция, тогда как мужчины стараются опираться на проверенные факты.

К сожалению, по причине принадлежности к женскому полу, чтобы проявить себя, женщинам приходится работать больше и усерднее мужчин, так как существует неоправданный стереотип, согласно которому мужчины лучше управляют. Поэтому женщинам приходится доказывать противоположное.

Напротив, многие женщины – руководители обладают впечатляющими лидерскими навыками. Сейчас, огромное количество женщин занимают управленческие пози-

ции по всему миру. Ангела Меркель – первая женщина-канцлер в Германии, Эрна Солберг – глава правительства Норвегии, Дилма

Вана Русеф – президент Бразилии, Хиллари Клинтон – госсекретарь США и многие другие. В Азербайджане – первая леди и президент фонда имени Гейдара Алиева Мехрибан Алиева, омбудсмен Азербайджана Эльмира Сулейманова, руководитель комитета по проблемам семьи, женщин и детей Хиджран Гусейнова и многие другие выдающиеся женщины светской и научной среды.

Старая мудрость гласит, что из-за половой дискриминации женщина должна быть «в два раза лучше, чем мужчина», чтобы преуспеть. К сожалению, различия в оценке деятельности лидеров мужчин и женщин существуют на самом деле. (2) Со временем данные стереотипы, установки по отношению к женщинам – руководителям канут в лету, так как зачастую они не обоснованы фактами.

Известно, что коллектив – это группа трудящихся людей, у которых единая работа, цель, интересы. В процессе работы люди имеют возможность решать более сложные задачи быстрее и эффективнее, использовать свои индивидуальные способности, делиться

знаниями и умениями друг с другом, но все это возможно, если процесс труда управляется хорошим руководителем. Условия труда создаются в основном руководством, и от них зависит успешная работа сотрудников. Среди этих условий можно отметить распорядок работы, распределение обязанностей, сплоченность, удовлетворенность работой вознаграждением за нее и т.д. Самым важным фактором, влияющим на построение правильных отношений в коллективе, является объективное отношение ко всем подчиненным. Индивидуальный подход к каждому подчиненному, конечно, необходим, но чтобы у других подчиненных не возникало негативного отношения к коллегам, либо к управляющему лицу, руководителю необходимо иметь к сотрудникам одинаковое отношение. Чаще, любимцами руководителя могут стать родственники, друзья, но также, и кто-то из коллектива. Работать в условиях корпоративного фаворитизма не всегда комфортно,

это в скором времени может начать раздражать сотрудников. Независимо от личных симпатий, антипатий, руководитель должен одинаково относиться ко всем подчиненным, предъявлять одинаковые требования, не выделять, не сравнивать с другими, так как это ведет к разрушению отношений внутри коллектива между подчиненными, а также влияет на отношение к руководителю. Только уважение и использование бесконфликтных методов управления могут создать благоприятную обстановку и повысить желание сотрудничать.

Руководитель, как лицо организации, представляет ее интересы, и имеет прямое влияние на успешность ее развития. Поэтому, резюмируя, можно сказать, что дальнейшее исследование проблемы руководства может способствовать разработке конкретных рекомендаций по совершенствованию руководительских навыков и конкретизации методов эффективного управления коллективом.

Литература:

1. Карнаух И.И., Танаев В.М. Практическая психология управления. Ростов н/Д : Феникс, 2010, 254с.

2. Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M. Social Psychology. Third Edition, Prentice Hall, 1999, 147 с.

RƏHBƏRLİK KOLLEKTİV MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN QURULMASININ ƏSAS AMİLİ KİMİ

ABSTRAKT

Müasir dünyada daha mürəkkəb sosial proseslər baş verən və maraqlı dünyada hər rəhbər yeni situasiyalara adaptasiya etməyi, və qrup proseslərini anlamağı bacarmalıdır, çünki təşkilatın müvəffəqiyyəti onun rəhbərindən birbaşa aslıdır. Hər iş kollektivi ilk növbədə daxilində müxtəlif proseslər baş verən, özünə məxsus strukturu, psixoloji iqlimi, kommunikativ şəbəkəsi, rəhbəri olan kiçik qrupdur. Öyrənilməsi vacib olan məsələ rəhbərin hansı xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Effektiv rəhbər olmaq üçün hansı keyfiyyətlərə malik olmaq vacibdir? Rəhbər, təşkilatın siması olaraq, və təşkilatın maraqlarını təmsil edərək onun inkişafının müvəffəqiyyətli olmasına birbaşa təsir edir. Fikrimizə görə, rəhbərlik probleminin daha ətraflı tədqiqi rəhbərlik bacarıqlarının, rəhbərlik üsullarının daha dərin araşdırılmasına və konkret tövsiyələrin irəli sürülməsinə kömək edə bilər.

LEADERSHIP AS A KEY FACTOR IN BUILDING RELATIONSHIPS IN THE COLLECTIVE

ABSTRACT

In today's increasingly complex and interesting world every head of organizations must know how to adapt to new situations and understand group processes because success of the organization depends on its leader. Each work team for the first time is a small group, in which various processes occur and which has its own structure, psychological climate, communicative cell, and leader. The main question is: what makes a person an effective leader? The head of the organization as its face represents its interests, and has a direct impact on its development. It is very important to study farther this problem because leadership moves the world and studying of leadership can contribute to the development of specifying the effective ways of managing work teams.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6)
Rəyçi H.Ə.Əlizadə, Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 27 noyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

AZƏRBAYCANDA XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARIN (XQEU) TƏHSİLƏ CƏLB OLUNMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Aytən Eynallı,

*Qafqaz Universiteti İbtidai
təhsil fakültesinin magistri*

E-mail aytenhamza@hotmail.com

Açar sözlər: ailə, təhsil problemləri, sosial-psixoloji problemlər, xüsusi məktəb, inkluziv təhsil, reabilitasiya mərkəzi.

Ключевые слова: семья, проблема в образовании, специальная школа, инклюзивное обучение, социально-психологические проблемы, центр реабилитации.

Key words: special school, inclusive training, social and psychological problems, the rehabilitation center.

Son illərdə xüsusi ilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sağlamlıq imkanlarından məhdud olan əhali kütləsinə və xüsusi ilə də uşaqlara xeyli qayğı göstərildiyi görülür. Artıq belə ölkələrdə XQEU və onların ailələrinə göstərilən dəstək məhz sosial dövlət anlayışının bir tələbi olaraq qiymətləndirilir. Şübhəsiz belə uşaqlara sahib olan ailələrin maddi və mənəvi olaraq dəstəklənməsi həm dövlətin həm də ictimaiyyətin əsas vəzifələrindən biridir. Tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, belə ailələr diqqət və qayğıdan kənar qaldığı zaman onlarda ciddi sosial-psixoloji dəyişikliklər özünü göstərir, belə ki, onlar cəmiyyətdən uzaqlaşır və özünüqiymətləndirmə

aşağı düşür, özünə güvən azalır və cəmiyyətin tamhüquqlü üzvü kimi özlərini görmürlər. Bir çox valideynlər öz əlilliyi olan uşaqları ilə ictimai yerlərə, parklara və ya məktəblərə getməkdən çəkinir və uşaqlar lazımı sosial funksiyalara yiyələnə bilmirlər.

XQEU-rın və onların ailələrinin bir sıra mühüm sosial və psixoloji problemlərinin olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur. İnkişaf etmiş dövlətlərdə bu kimi hallar cəmiyyətin ortaq problemi olaraq diqqətə alınır və həlli istiqamətində kompleks tədbirlər görülür. Belə uşaq və ailələrin psixoloji vəziyyətləri, onların cəmiyyətlə birgə yaşamaq istəyi hər zaman mühüm amillərdən biridir. Bu isti-

qamətdə inkişaf etmiş ölkələrin ən böyük uğuru isə cəmiyyətdə bu istiqamətdə müsbət rəyin formalaşdırılmasıdır. Belə problemlə üzləşən ailələr və uşaqlar heç bir zaman özlərini cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss etmir, tam tərsinə ictimai həyatın bütün sferasında dövlətin və vətəndaşların qayğısını hiss edir. Demək olar ki, orta məktəb illərindən formalaşdırılan ictimai rəy artıq cəmiyyətin bütün kəsimlərində öz təsirini göstərir. Lakin bütün ölkələrdə XQEU-in problemlərinin həlli istiqamətində qənaətbəxş vəziyyətin olduğunu söyləmək xeyli çətindir. Xüsusi ilə MDB, Şərqi və Mərkəzi Avropanın müxtəlif ölkələrində təhsil sahəsində aparılan islahatlar zamanı sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların və onların problemlərinin həlli istiqamətində lazımi addımların atılmadığı müşahidə olunmuşdur. Beynəlxalq səviyyədə aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, bu ölkələrdə XQEU-lar təhsil alma çağına gəldikləri zaman belə imkanların onlara verilməsi bəzən mümkün olmur və əlilliyi olan bir çox uşaq məktəblərə qəbul edilmir.

XQEU uşaqların sosial reabilitasiya prosesinin vacib tərkib hissəsi – təhsildir. Təhsil uşaqlara bilik, bəşəriyyətin əldə etdiyi zəngin mədəni-tarixi təcrübəsini ötürür və professional fəaliyyətə hazırlayır, ətrafdakı

insanlarla münasibətləri daha sivil və əlçatan olmasına kömək edir. Lakin bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də XQEU-in təhsillərlə bağlı problemlər yaşanır. Tədqiqatlar göstərir ki, uzun illər bütün dünyada belə uşaqlar adətən məktəb daxilində diqqətdən kənar qalırdılar və ya ümumiyyətlə, məktəbə getmirdilər. Lakin son ildə bu istiqamətdə səslənən fikirlər və atılan addımlar bir çox ölkələrdə uşaqların təhsil almaq imkanından məhrum olması məsələsini gündəmə gətirdi. Xüsusi ilə belə uşaqların sayısının hər keçən il artması da artıq ölkələrin bu işə olan diqqətini xeyli artırmışdır. Aşkardır ki, belə uşaqlar lazımi təhsil ala bilmədikləri zaman gələcək həyatlarını qurmaları mümkün olmayacaq və onların inkişafı lazımi səviyyədə reallaşmayacaqdır. Bu isə cəmiyyət üçün gələcəkdə mühüm bir problemə çevriləcəkdir.

Bilindiyi kimi, ölkəmizdə hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatlar aparılır və müəyyən uğurlar əldə edilir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar çərçivəsində XQEU-in təhsil imkanlarından istifadə edilməsi diqqətə alınsa da bunun günümüzdə yetərli olduğunu demək çətin olar. Belə uşaqların problemlərinin xeyli müxtəlif olduğunu qeyd edərsək hər bir vəziyyət üçün spesifik yanaşmanın zəruri olduğu da qeyd oluna bilər.

BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) 2007-ci ildə keçirdiyi regional tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, “sağlamlıq imkanları məhdud olan” uşaqların evdə və ya xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil alması hələ də üstünlük təşkil edir. Bu isə bu cür uşaqların təhsil almaq imkanından məhrum olmalarına səbəb ola bilər. (5) Bu istiqamətdə ölkəmizdə bir sıra addımlar atılsa da hələlik bunun lazımi səviyyədə olduğunu qeyd etmək çətindir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda pensiya və müavinət alan əlillərin sayı

İllər	Pensiya və müavinət alan əlillərin sayı – cəmi	Onlardan sağlamlıq imkanları məhdud olan 18 yaşınadək uşaqlar
2000	250 712	21739
2005	393058	49135
2007	426 946	48 479
2008	437 627	55066
2009	458 851	56433
2010	473 185	58 122
2011	488 551	57 941

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. *Azərbaycanda Səhiyyə və Sosial Təminat. Statistika məcmuə. Bakı 2011. səh. 140*

Rəsmi statistik məlumatlardan da görüldüyü kimi, 2000-ci ildən 2011-ci ilə nədərsə ölkəmizdə pensiya və müavinət alan əlil vətəndaşların sayı 2 dəfəyə yaxın artmışdır ki, onların arasında 18 yaşına qədər olan uşaqların sayı isə 2 dəfədən daha çox artmışdır. Qeyd olunan rəqəmlər onu deməyə əsas verir ki, əlil insanların sayı və onların həll edilməsi zəruri olan problemləri hər keçən gün artmaqdadır. Belə vətəndaşların mühim bir hissəsi isə məhz 18 yaşından kiçik uşaqlar olduğunu diqqətə alarsaq bu isə sahədə təxirəsalınmaz zəruri addımların atılmasının nə qədər vacib olduğunu söyləmək mümkündür. 2013-cü ildəki məlumatlara əsasən əlilliyi olan 18 yaşından kiçik uşaqların sayı 62866 nəfərdir. (3) 18 yaşından kiçik olan XQEÜ-in təhsil problemi isə bu sahədəki ən aktual problemlərdən biridir. Belə ki, bu uşaqların aldığı təhsil onların gələcək həyatlarının müstəqil bir şəkildə formalaşmasına və ya ailənin bir sıra problemlərinin həllinə yaxından köməklik göstərir. XQEÜ sahibi ailələr arasında aparılan müşahidələr və tədqiqatlar onu göstərir ki, problemi daha erkən yaşda müəyyənləşdirilən, tibbi və təhsil vasitəsi ilə müalicəsinə və reabilitasiyasına başlanan belə uşaqların gələcək həyatlarında daha müstəqil yaşama imkanları artır. Bu prosesə daha tez başlayan, lazımi

təhsil imkanlarından istifadə edən ailələr isə özlərini cəmiyyətdən təcrid etmir, həyatın bütün sahələrinə öz töhfələrini verməyə davam edirlər. Belə ki məktəbə gedən və təhsil alan uşaqlarda valideynlərə, həmyaşıdlarına münasibət, hisləri ifadə etmək bacarığının inkişaf etməsi, gündəlik həyat bacarıqları və müstəqil təfəkkürün formalaşması istiqamətində müsbət dəyişikliklərin olduğu müşahidə olunmaqdadır.

Ölkəmizdə XQEU-ın təhsil imkanları müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Evdə təhsil, xüsusi məktəb, integrativ təhsil, inkluziv təhsil belə təhsil formalarıdır. Son illərdə yeni açılan reabilitasiya mərkəzləri isə belə uşaqların təhsil imkanlarının artmasına yaxından köməklik göstərir. Təcrübələr göstərir ki, belə uşaqların təhsil imkanlarının artırılması üçün fiziki mühitin, təlim mühitinin, tədris üsulları və təlim tədbirlərinin, ictimai mühitin birgə formalaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Ölkəmizdə bu istiqamətdə bir sıra addımlar atılsa da problemin köklü həlli üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinin də zəruri olduğu bilinməkdədir. Aparılan təhsil islahatlarında XQEU-ın təhsil imkanlarının artırılması istiqamətində müəyyən addımlar atılsa da hələ görüləcək çox işlərin olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Ölkəmizdəki bu istiqamətdə yaşanan problemlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

– Bu istiqamətdə ictimai fikrin lazımi səviyyədə olmaması.

– Dövlət tərəfindən göstərilən maddi dəstəyin az olması. Hazırda belə uşaqlar orta hesabla 55 manat müavinət alırlar.

– Lazımi kadr potensialının olmaması və bu istiqamətdə xüsusi kadr hazırlığının aparılmaması.

– Təhsil müəssisəsində çalışan kadrların bu sahədə yetərli təcrübəsinin olmaması. Araşdırmalar göstərir ki, məktəblərin təxminən 90%-i əmək vərdişlərinin aşılınması xidmətini təklif etmir; məktəblərin təxminən 70%-də nitq terapevtləri yoxdur və məktəblərin yalnız 0,8%-i peşə bacarıqlarını öyrədir.(5,14)

– Valideynlərin ictimai təzyiqdən çəkinərək uşaqlarını qapalı mühitdə saxlamaları.

– Inkluziv və integrativ təhsil kimi tədbirlərin yalnız mərkəzi şəhərlərdə təşkil edilməsi.

– Kifayət qədər alternativ qayğı və təhsil mərkəzi, reabilitasiya müəssisəsi, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin olmaması.

– Məktəblərin infrastrukturalarının belə uşaqların təhsil imkanları ödənilməsi baxımından yetərli olmaması.

– XQEU-a sahib bəzi ailələrin maddi imkanlarının xeyli zəif olması

və lazımı təhsil səviyyəsindən istifadə edə bilməməsi.

Bütün bu problemlərin həlli istiqamətində zəruri addımların atılması və bunların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri olduğuna inanırıq.

– İbtidai məktəbdən başlayaraq belə problemləri olan uşaqlarla birgə yaşama mədəniyyətini aşılamaq lazımdır.

– Kütləvi informasiya vasitələri ilə əhalinin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi təmin edilməlidir.

– Dünya təcrübəsinin öyrənilərək ölkəmizə tətbiq imkanları araşdırılmalıdır.

– Kadr hazırlığı istiqamətində zəruri addımlar atılmalıdır. Xüsusi ilə bu istiqamətdə universitetlərdə xüsusi kafedraların hazırlanması zəruri hesab edilə bilər.

– Belə uşaqların maddi təminatları gücləndirilməlidir. Xüsusi ilə dövlət

özəl sektordan belə uşaqların təhsili istiqamətində xidmət satın ala bilər. Bu addım bu sahədə özəl sektorun inkişafına səbəb olacaqdır.

– Dövlət və sektorun birgə təşəbbüsü ilə dünya təcrübəsi ölkəmizə gətirilməlidir.

– Valideynlərin maarifləndirilməsi istiqamətində xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

– Alternativ təhsil müəssisələrinin açılması təşviq edilməlidir.

Artıq inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoymuş ölkəmizdə XQEU və onların ailələrinin təhsil və bənzəri problemlərinin həlli, sosial dövlət quruculuğu istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri olacaqdır. Bu kateqoriyaya daxil olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında neqativ tendensiyaların aradan götürülməsi üçün onların təlim və tərbiyələri üçün yeni nəzəri yanaşmaların hazırlanması zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Гилберг К., Питерс Т. Аутизм. Медицинские и педагогические аспекты. СПб., 1998

2. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок: Пути помощи. М., 1997

3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatı

4. Azərbaycan Statistika məcmuəsi. Bakı, 2011.

5. UNICEF, Azərbaycanda Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara təhsil imkanlarının göstərilməsi haqqında tədqiqat

6. UNICEF, 2007-ci il, Digərləri ilə müqayisədə bəziləri üçün daha çox təhsil, Cenevrə, UNICEF-in MŞA və MDB üzrə regional şöbəsi

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
В ОБРАЗОВАНИИ ПРИ ВОВЛЕЧЕНИИ ДЕТЕЙ
С ОСОБЫМИ НУЖДАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

АБСТРАКТ

В настоящее время образование детей с ограниченными возможностями здоровья одна из актуальных и дискуссионных проблем современного образования. Препятствиями к получению детьми качественного образования являются многочисленные ограничения, так или иначе связанные с социальным неравенством инвалидов.

Существующая система специальных учебно-воспитательных учреждений для детей с ограниченными возможностями здоровья претерпевает ныне серьезные изменения и во многом стоит на пороге своего сокращения. Вероятнее всего, возьмет верх набирающая силу тенденция устранения различий между общеобразовательной и специальной школой. Составной частью процесса социальной реабилитации детей с ограниченными возможностями является образование. Вопрос о школьном образовании детей с ограниченными возможностями – один из наиболее важных и наиболее полно рассматриваемых в законодательстве многих развитых стран. Результаты исследований и практика свидетельствуют о том, что любой человек, имеющий дефект развития, может при соответствующих условиях стать полноценной личностью, развиваться духовно, обеспечивать себя в материальном отношении и быть полезным обществу.

**SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF INVOLVING
IN EDUCATIONAL PROCESS IN AZERBAIJAN SPECIAL
CARE REQUIRING CHILDREN (SCRC)**

ABSTARCT

In spite of the fact that in our country in this direction steps are made, necessity of acceptance of some measures on a way of the radical decision of a problem nevertheless is felt. In the spent reforms of formation have found reflexion certain measures on increase in possibilities SCRC; nevertheless, it is necessary to note a plenty of works in it areas. One of the major problems of each society is the necessary decision of the problems connected with a category of the population with limited possibilities of health. The decision of some problems of children requiring special care (SCRC), is included into the priority problems standing as before the government, and a society. The increase and expansion of possibilities SCRC and recognition their high-grade part of a society and also entering of the contribution into the permission of their problems should enter into problems of official and informal structures. Especially one of necessary requirements of our time is acceptance of measures under the decision of problems of category of children this and similar to it.

Məqalə Qafqaz Universiteti İbtidai təhsil fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №19)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 25 oktyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

**ŞAGİRD LƏRİN STRESSƏ QARŞI MÜQAVİMƏT
METODLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ
(URMIYƏ ŞƏHƏRİNİN ORTA MƏKTƏBLƏRİ
NÜMUNƏSİNDƏ – 2010–2011 TƏHSİL İLİ)**

Səməd Ağbaszadə,

Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: SA1649ali@gmail.com

Açar sözlər: stress, müqavimət üsulları, şəxsiyyətin xarakterik cəhətləri

Ключевые слова: стресс, сравнительные методы, характерные особенности личности

Key words: stress, comparative methods, the characteristics of the individual

Müasir dövrdə həyat tərzini və mədəni sahədə ciddi dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə baxmayaraq hələ də bir çox insanlar həyat boyunca rastlaşdıqları problemlərin həlli üçün kifayət qədər qabiliyyət və bacarığa malik deyirlər. Bu isə onların müxtəlif problemlər qarşısında gücsüz və zəif olmasına səbəb olur. Stressə səbəb olan hadisələr insanlara emosional, koqnitiv və fizioloji cəhətdən çox ciddi təsir göstərmiş olur. Lakin insanlar həmin stress və gərginliklər qarşısında müəyyən müdafiə mexanizminə malik olub, müxtəlif metodlarla özlərini müdafiə edirlər [Seyid Məhəmmədi, 1997].

İnsanları problemlərlə qarşılaşmaq metodlarına görə iki tipə ayırmaq olar: bəzi insanlar problemlər qarşısında doğru və məntiqli seçim edib, vəziyyəti obyektiv qiymətləndirirlər.

Onlar ümumən öz problemləri haqda müzakirələr aparıb, optimist yanaşmaqla müxtəlif dəstək və müdafiə mexanizmlərindən yetərincə yararlanırlar. Lakin bəzi insanlar problemlərdən yaxa qurtarmaq üçün alkoqollu içkilər yaxud narkotik maddələr istifadə edərək müxtəlif qeyri-effektiv üsullarla problemlərə qələbə çalmağa çalışırlar.

Müasir dövrdə sənayeləşmiş cəmiyyətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri psixoloji gərginlik və stressdir. Stress insanların həyatına təsir edən faktorlardan birinə çevrilibdir. İstənilən insan stress və gərginliyə qalib gəlmək üçün fərqli müqavimət metodları və özünümüdafiə mexanizmlərindən istifadə edir. Stress və gərginlik qarşısında uğurlu müqavimət fərdin müxtəlif müqavimət metodları və müdafiə mexanizmləri haqda

məlumatlılıq səviyyəsindən ciddi formada asılıdır.

İnsanlar arasında zahiri oxşarlığın olmasına baxmayaraq bəzi xarakterik cəhətlərinə görə onlar biri-birindən fərqlənirlər. Şəxsiyyət strukturu öz dayanıqlı xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq insanların müxtəlif situasiyalarda fərqli davranmasına zəmin yaratmış olur [Seyid Məhəmmədi, 1980]. Bu dayanıqlı xüsusiyyətlər fərdin emosional, əqli, motivasiya və fizioloji cəhətlərini əhatə edir [Mənsur, 1995].

Problemi qoyuluşu: insan həyatı boyunca hər gün yeni dəyişikliklər və hadisələr təcrübə edir. Bu dəyişikliklərin bəzisi cüzi olduğundan ciddi adaptasiya və uyğunlaşma cəhdi tələb etməyir. Lakin bəzi dəyişikliklərə adaptasiya olmaq vacibdir. İnsanın adi həyatını və adaptasiya şəraitini ciddi formada dəyişən və onun yenidən uyğunlaşmağa məcbur edən şərait, vəziyyət və problemlərə stress deyilir [Nuri 1998].

Tomas Holmezin (Thomas Holmes) fikrincə stress insanın onunla uyğunlaşmasını tələb edən hadisə yaxud stimullar məcmusudur. Yəni stress müxtəlif vəziyyətlərdə qeyri-rasional reaksiyanı və adi həyat tərzində dəyişikliyi qaçılmaz edən stimuldur. Son dövrlər alimlər stressi bir hadisə yaxud stimula kimi deyil bir proses kimi təhlil etməyə üstün-

lük verirlər [Marşal Rio, 1992]. Müqavimət isə stress vəziyyətinə qarşı insanın nümayiş etdirdiyi əməllər və davranışlar məcmusudur. Bu əməllər zehni və yaxud praktik-maddi ola bilər [Xacəpur 1998]. Tədqiqatçılar müxtəlif müqavimət meyarları və standartlarını öyrənərək həyat problemlərinə qarşı effektiv və qeyri-effektiv müqavimət üsullarını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərirlər. Endler və Parker (1994) müqavimət strategiyalarını üç tipə ayırırlar: problemin həllinə yönəlmiş müqavimət üsulu, emosionallıq üsulu və yayınma üsulu. Birinci üsula üstünlük verən insanlar öz həyatını kontrol etdiklərinə və bu bacarığa malik olduqlarına inanırlar. 2-ci üsula üstünlük verənlər stress yaradan vəziyyət və stimullara qarşı ümumi reaksiya metodundan istifadə edib, müqavimət məqsədi ilə bəzən başqalarına arxalanırlar. 3-cü üsul ən qeyri-effektiv üsul olub passivlik və problem qarşısında acizlik nümayiş etdirməklə xarakterizə edilir. Yayınma üsulunda insan problemlərin həlli üçün heç bir effektiv iş görmədən, problemlərin əsaslı həllinə deyil onları inkar etməyə üstünlük verir və insan hesab edir ki, problemlər öz-özünə həll ediləcəkdir [Peterson, 1989]. Golderin fikrincə stressə reaksiya üç formada ola bilər: emosional reaksiya, fiziki reaksiya və psixoloji reaksiya.

Şeldon şəxsiyyətin dinamikliyi məsələsini diqqət mərkəzində saxlayaraq qeyd edir ki, “fərdin fiziki, motivasiya, emosional və idraki dinamikliyinin təşəkkül tapmış formasına ümumilikdə şəxsiyyət deyilir” [Siyasi, 1988]. Solderin fikrincə bizim iki növ ağılımız, beynimiz və intellektimiz vardır: emosional və əqli [Nəimi, 2000].

Solder koqnitiv intellekti və emosional idrakın daha önəmli olduğunu vurğulayaraq hesab edir ki, “İQ” ən yaxşı halda həyatda uğurların 20 faizinə səbəb olur və bunların 80 faizi başqa amillərlə əlaqədardır. İnsanların taleyi daha çox müxtəlif məharətlərdən və xüsusi ilə emosional intellektdən asılıdır [Solder, 2000, s. 64]. Golmanın fikrincə, istənilən təşkilat davamlı fəaliyyət və uğur əldə etmək istədiyi təqdirdə mütləq kollektivin emosional intellektini yüksəltməyə çalışmalıdır [Golman, 2000, s. 240]. Con Mayer və Piter Salovinin fikrincə, emosional intellekt güclü emosiyalar məcmusundan qaynaqlanan intellekt olub, adi və innovasiyalarla nəticələnən müxtəlif qərarların verilməsinə səbəb olur. Emosional intellekt bizim daha yaradıcı olmağımıza və problemlərin həlli üçün bütün emosiyalarımızdan faydalanmağımıza kömək edir [Nəimi, 2000].

Tədqiqin əhəmiyyəti: psixoloji stress modern həyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri olub və xüsusi ilə industrial cəmiyyətdə insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilibdir. Həmin problemin aradan qaldırılması və insanlarda stressə qarşı müqavimətin kəmiyyət və keyfiyyət etibarını gücləndirilməsi alimlərin ciddi əhəmiyyət verdikləri mövzulardan biridir. Psixoloqlar, psixiatrlar və bir çox mütəxəssislər insan həyatı və insanların psixoloji sağlamlığına ziyan verən fenomenlər qarşısında effektiv müqavimət üsullarını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif tədqiqatlar həyata keçirib, maraqlı nəticələr əldə etmişdirlər.

Həkimlər bir çox patentlərdə həyəcan yaxud stress nəticəsində əmələ gələn simptomları müşahidə edirlər. Düzdür, bu əlamət və həyəcanlar psixoloji pozuntuya səbəb ola biləcək dərəcədə güclü olmurlar, lakin həmin patentlərə tibbi-psixoloji yardım olmadığı təqdirdə onların daha ciddi problemlərlə rastlaşmaq ehtimalı yüksək ola bilər. Buna görə də stressə qarşı reaksiya tiplərini müəyyənləşdirmək patentlərin müalicəsi üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir [Micheal Gelder, 1993].

Tədqiqatın əsas sualı bundan ibarətdir ki, şagirdlər stressə qarşı hansı müqavimət üsullarına üstünlük verirlər? Ümumilikdə stress və stressə qarşı müqavimət üsulları və metodları alimlər üçün aktual məsələlərdən

biri olaraq hələ də diqqət mərkəzindədir. XVII əsrdən stress sözü latın dilində çətinlik, fəlakət, dözülməz vəziyyət anlamında işlədilmişdir. XVIII əsrdə isə həmin terminin mənası xeyli dəyişərək təzyiq, güc və səy-cəhd anlamında işlədilməyə başlamışdır [Qaracadaği, 1994].

Müasir dövrdə (xx əsr) stress söz elmi termin kimi ilk olaraq Kanon (Canon) tərəfindən işlədildi. Kanon həyəcanı biokimyəvi dəyişikliklər və mərkəzi əsəb sistemin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi [Şəfre, 1999].

Tumas Holmes (Thomas Holmes) stressi insan onunla uyğunlaşması lazım olan stimül kimi izah edir. Stress kənar stimullardan ibarət olub, insanın narahatlığına və yaxud daxili və xarici reaksiyasına səbəb olur [Rəhimiyən və həmkarları, 2000]. Stressin müxtəlif növləri vardır. Onların bəzisi insanları müəyyən davranışa stimullaşdırır və bəziləri sadəcə fərdin reaksiyasına səbəb olur. Stressə qarşı reaksiyalar da fərqlidir. Ümumilikdə iki tip reaksiyadan, yəni adekvat reaksiya və qeyri-adekvat reaksiya tiplerindən danışmaq olar. Adekvat reaksiya stressin psixoloji təzyiq və təsirini azaltmağa və sistemi balans vəziyyətinə qaytarmağa yönəlmiş olur. Lakin qeyri-adekvat reaksiya sistemin balans vəziyyətinə qayıtmağına deyil, qeyri-stabilliyinə yönəlmiş olurlar.

Endler və Parker stressə qarşı müqavimətin üç növünü müəyyən etmişdirlər: problemin həllinə yönəlmiş davranış metod, emosional davranış metod, imtina meyilli davranış metod. Birinci metodda fərd problemin həli və vəziyyətin pozitiv istiqamətdə dəyişməsinə cəhd göstərir. O, öz qabiliyyətlərinə və təcrübələrinə istinad edərək mövcud psixoloji təsir və təzyiqi minimuma çatdırmağa çalışır. İkinci metodda fərd emosional davranaraq problemlərin təkbəşinə həllindən boyun qaçırır və digərlərindən emosional-mənəvi dəstək gözləyir. O, öz hisslərini dilə gətirərək stressin səbəbi və mənbəyinə qarşı öz nifrətini bildirməyə çalışır. Üçüncü metod isə iki formada müşahidə edilir: a) fərd problemin həllindən boyun qaçırır və başqalarından onun həllini umur. b) fərd başqa bir mövzu ilə məşğul olaraq problemdən uzaqlaşmağa və onun həllindən imtina etməyə çalışır [Əkbərzadə, 1997]. İmtina meyilli insanlar reallıqdan qaçmağa və hansısa möcüzəvi hadisə nəticəsində problemin həll ediləcəyini ümid etməyə üstünlük verirlər. Onlar əsasən narkotik maddələrdən istifadə etməklə yaxud alkoqollu içkilər içməklə stressin təsirlərini azaltmağa çalışırlar [Pərvin 1989, Tərcüməçi: Cəvadi və Kədivər, 1995].

Tədqiqatın metodikası: mövzunun özü, suallar və fərziyyələrini

nəzərə alaraq demək olar ki, tədqiqatın keçirilməsində təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Burada məqsəd sadəcə müxtəlif dəyişənlər arasında əlaqənin mövcudluğunu və fərziyələrin nə dərəcədə öz təsdiqini tapdığını müəyyənləşdirmək deyil, eyni zamanda tədqiqatın əsas məqsədi əldə edilən informasiyaya əsaslanaraq vəziyyətlər və hadisələrin təsvirini verməkdir [Naderi, 1992, s. 71].

Baş-küllü: təqdim edilən tədqiqatda baş-küllü Urmiyə şəhərinin bütün orta məktəblərinin şagirdləridir. Bu məktəblərdə 2010–2011 təhsil ilində təhsil alan şagirdlərin sayı 16815 nəfər olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə baş-küllü haqda cins və siniflər üzrə statistik məlumat verilmişdir:

Qız	8343	Şəhər	15767	9-cu sinif	6592
Oğlan	8472	Kənd	1051	10-cu sinif	4967
				11-ci sinif	5256

Seçmə qrupun həcmi və onun müəyyənləşdirilməsi üsulu: seçmə qrupun həcmi müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Kokran düsturundan [Rəfipur, 1981] istifadə edilmişdir və $p = 0.5$, $d = 0.5$ olmaqla seçmə qrupun 384 nəfərdən ibarət olacağına qərar verilmişdir.

Seçmə qrupun həcmi müəyyən edildikdən sonra klaster (cluster) seçim üsulu ilə respondentlər müəyyən edilmişdir:

Qız	192	Şəhər	80	9-cu sinif	128
Oğlan	192	Kənd	304	10-cu sinif	128
				11-ci sinif	128

Ölçmə vasitəsi (instrumenti): təqdim edilən tədqiqdə Endler və Parker tərtib etdiyi anketdən ölçmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Bu anket “stress vəziyyətinə qarşı müqavimət sorğusu” yaxud CİSS (Coping inventory for stressful – situation) adlanır. Bu sorğu 48 sualdan ibarətdir və Likert şkalasına müvafiq olaraq cavab variantları 1–5 balla respondentlər tərəfindən qiymətləndirilir. Anketin etibarlılığı və doğruluğu bundan əvvəl tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatlar zamanı öz təsdiqini tapmışdır. Eyni zamanda Endler və Parker 1990-cı il 313 nəfərdən ibarət seçmə qrup üzrə (152-si kişi və 162-si qadın olmaqla) həmin anket vasitəsi ilə praktik tədqiqat həyata keçirmişdirlər ki, bu tədqiqat zamanı da anketin etibarlılığı və doğruluğu təsdiq edilmişdir.

Əqli intellekt testi: əqli intellekt səviyyəsini ölçmək üçün Rion (Raven) testindən istifadə edilmişdir. Bu test 6–8 abstrakt təsvirdən (şəkilləndən) ibarətdir ki, ardıcıl formada göstərilməlidirlər. Respondent uyğun şəkli seçməklə matrisi tamamlamalıdır. Bu test həm fərdi, həm də

qrup formasında keçirilə bilər [Gənci, 1996].

Emosional intellekt testi: bu test 5 hissədən ibarətdir ki, təqdim edilən tədqiqdə onun sadəcə bəzi uyğun hissələrindən (4 hissəsindən) istifadə edilmişdir. Testin birinci hissəsi ətraf mühit (ətrafdan gələn təzyiqlər və həyatdan məmnunluq səviyyəsi) haqdadır. İkinci hissə emosiyalarla (özü və başqalarını emosiyaları haqda biliyi və münasibəti) əlaqədardır. Üçüncü hissə emosional qabiliyyətləri (məqsədyönlülük, yaradıcılıq, insanlararası əlaqələr və s.) ölçmək üçündür. Dördüncü hissə dəyərlər və emosional intellekt ilə (başqalarını başa düşmək, intuisiya, fərdi qabiliyyət və s.) əlaqədardır. Qeyd edilən test həm emosional intellekt səviyyəsini həm də psixoloji sağlamlıq, həyat keyfiyyətini və əlverişli davranış qabiliyyətlərini ölçməyə imkan verir [Bəhrami, 2003].

Əldə edilən məlumatın təhlil metodları: tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatlar SPSS proqramı vasitəsi ilə təhlil edilmişdir. Təhlil məqsədi ilə faizlərin, orta qiymətin, tezliklərin paylanması müəyyənləşdirilmiş, həmçinin reqressiya və varians (variance) yaxud fərq təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqin nəticələri:

	Say	Orta qiymət	Standartdan yayınma	Mod	Orta	Minimum	Maksimum
Əqli intellekt	384	100.7864	0.5317	100	101	57	145
Problemin həllinə yönəlmiş metod	213	61.8551	1.1423	68	63	38	80
İmtinaya meyil metodu	45	50.2029	1.1944	51	50	28	72
Emosionallıq metodu	126	56.5942	1.1201	47	57	35	85
Emosional intellekt	384	161.8359	1.1207	165	163	102	227

Nəticələrdən aydın olur ki, şəgirdlərin stressə müqavimət üsulları ilə onların şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında statistik baxımdan əlaqə mövcuddur və H^0 fərziyyəsi öz təsdiqini tapa bilməmişdir. Bu nəticə Ferimən və Gerinin konsepsiyasına uyğundur. Onların fikrincə, insanın şəxsiyyət xüsusiyyətləri onun müxtəlif hadisələrə eyni reaksiyanı göstərməsinə səbəb olur. İnsanlar öz şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin həmin reaksiyalara təsir etdiyini bildikləri təqdirdə daha effektiv metodlar seçməyə cəhd göstərə bilərlər [Qərəcə-

dağı, 2002, s. 106]. Bu fərziyyənin alt məcmuəsi aşağıdakılardan ibarət-dir:

Şagirdlərin stress qarşısında problemin həllinə meyillilik metoduna üstünlük verməsi ilə onların şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında ciddi əlaqə mövcuddur.

Şagirdlərin stress qarşısında problemin həllinə meyillilik metoduna üstünlük verməsi ilə emosional intellekt arasında əlaqə vardır.

Nəticələrə əsasən demək olar ki, problemin həllinə üstünlük vermə metodu ilə emosional intellekt arasındakı statistik baxımdan ciddi əlaqə mövcuddur.

Şagirdlərin stress qarşısında problemin həllinə meyillilik metoduna üstünlük verməsi ilə əqli intellekt arasında əlaqə vardır.

Əldə edilmiş rəqəmlərə əsasən stressə qarşı problemin həllinə üstünlük vermə metodu ilə əqli intellekt arasındakı statistik baxımdan əlaqə yoxdur və elə buna görə də H^0 fərziyyəsi təsdiqini tapmışdır.

Şagirdlərin stressə qarşı emosionallıq metoduna üstünlük verməsi ilə onların şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında ciddi əlaqə mövcuddur.

Şagirdlərin stressə qarşı emosionallıq metoduna üstünlük verməsi ilə emosional intellekt arasında ciddi əlaqə vardır.

Nəticələrə əsasən demək olar ki, stressə qarşı emosionallıq metoduna

üstünlük verməklə emosional intellekt arasında statistik əlaqə mövcud deyil və H^0 fərziyyəsi təsdiqini tapmışdır.

Şagirdlərin stressə qarşı emosionallıq metoduna üstünlük verməsi ilə əqli intellekt arasında ciddi əlaqə vardır.

Nəticələrə əsasən demək olar ki, stressə qarşı emosionallıqla əqli intellekt arasında statistik əlaqə mövcud deyil və belliklə də H^0 fərziyyəsi təsdiqini tapmışdır. Əldə edilən bu nəticələr Fotovvət Əhmədinin (2001) öz tədqiqatında əldə etdiyi nəticələrlə eynidir. Əhmədinin əldə etdiyi nəticələrə əsasən, təhsil sahəsində kəfiyyət qədər uğurlu ola bilməyən şagirdlərin əqli intellekti zəifdir və bu şagirdlər stressə qarşı ümumən emosionallığa üstünlük verib yaxud imtinaya meyilli olurlar.

Şagirdlərin stressə qarşı problemin həllindən boyun qaçırmağa meyilli olması və imtina metoduna üstünlük verməsi ilə onların şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında ciddi əlaqə vardır.

Şagirdlərin imtinaya meyillilik metoduna üstünlük verməsi ilə onların emosional intellekti arasında ciddi əlaqə vardır.

Nəticələrə əsasən demək olar ki, stressə qarşı imtinaya meyilliliklə emosional intellekt arasında statistik əlaqə mövcud deyil, yəni H^0 fərziyyəsi öz təsdiqini tapmışdır. Geroer

və həmkarları həyata keçirdikləri tədqiqat zamanı bel bir nəticə əldə etmişdirlər ki, gənc qızlar fərdlərarası əlaqələr zəminində daha çox təzyiqlə qarşılaşırlar. Lakin həmin təzyiqlərə qarşı onların reaksiyası oğlanların reaksiyasından tam fərqli olur. Yəni qızlar daha çox emosionallıq və problemin həllindən imtina metodlarına üstünlük verirlər. Deməli qızlar imtina metoduna daha çox meyilli olurlar [Zidner, 1996].

Şagirdlərin imtinaya meyllik metoduna üstünlük verməsi ilə onların əqli intellekti arasında ciddi əlaqə vardır.

Tədqiqin nəticələri belə bir əlaqənin olmadığını göstərir.

Ümumilikdə təqdim edilən tədqiqatda əldə edilən nəticələr göstərir ki, şagirdlərin stressə müqavimət üsulları ilə onların əqli intellekti arasında statistik əlaqə mövcud deyil ($f = 0.084$ və $\text{sig} = 0.92$). Bu isə H_0 -in öz təsdiqini tapması deməkdir. Yəni şagirdlərin stressə müqavimət üsulları ilə onların əqli intellekti arasında əlaqənin olmadığı sübut edilmişdir. Bu nəticələr Karen Arnoldun fikirləri və öz tədqiqatları zamanı əldə etdiyi nəticələrlə üst-üstə düşür.

Üçüncü fərziyyə: şagirdlərin stressə müqavimət üsulu ilə onların emosional intellekti arasında əlaqə vardır.

Əldə edilən nəticələrdən aydın olur ki, şagirdlərin stressə müqavimət

üsulu ilə onların emosional intellekti arasında ciddi əlaqə mövcuddur ($f = 34.149$ və $\text{sig} = 0.000$). Deməli H_0 fərziyyəsi öz təsdiqini tapmamışdır. Məknayer və Rebekanın (Mac Niar and Rebecca) stress və ona qarşı müqavimət formaları ilə əlaqədar həyata keçirdikləri tədqiqatın nəticələri də göstərmişdir ki, “özünütəhlil” qabiliyyəti yüksək olan fərdlər müxtəlif psixoloji təzyiqlər və problemlər qarşısında daha əlverişli həll yollarından istifadə edib, stressə qarşı “problemin həlli” metodundan istifadəyə üstünlük verirlər. Həmçinin aydın olmuşdur ki, oğlanlar qızlara nisbətən daha yüksək özünütəhlil qabiliyyətinə malikdirlər.

Dördüncü fərziyyə: şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə onların cinsi arasında əlaqə vardır.

Nəticələrə müvafiq olaraq H_0 fərziyyəsi öz təsdiqini tapmışdır ($f = 0.013$ və $\text{sig} = 0.987$). Yəni şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə onların cinsi arasında statistik əlaqə mövcud deyildir. Frayndberg və Luis də 43 respondentdən ibarət (42% oğlan və 58% qız) yeniyetmələr üzərində həyata keçirdikləri tədqiq zamanı belə bir nəticə əldə etmişdirlər ki, qızlar da oğlanlar qədər problemin həlli metodundan istifadəyə üstünlük verirlər və ümumilikdə oğlanlarla qızlar stressə qarşı eyni müqavimət üsullarından istifadə edirlər.

Beşinci fərziyyə: şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə onların neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə vardır.

$$f = 0.468 \text{ və } sig = 0.494$$

Nəticəyə əsasən şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə onların neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə mövcuddur. Eyni zamanda bu nəticələr İbrahimi (1993) və Misranın (2000) əldə etdikləri nəticələrə də uyğundur [Sadeqiyyə istinadən, 2002, s. 197].

Altıncı fərziyyə: şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə təhsil məkanı (kən yoxsa şəhər məktəbində təhsil alması) arasında əlaqə vardır.

Nəticələrdən aydın olmuşdur ki, şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə təhsil məkanı arasında əlaqə mövcud deyil və beləliklə də H^0 fərziyyəsi öz təsdiqini tapmışdır. Təsviri statistikaya əsasən stressə qarşı müqavimət üsulları arasında problemin həlli metoduna üstünlük verilməsi həm kənd məktəblərində həm də şəhər məktəblərində orta hesabla 60 olmuşdur. Emosionallıq metoduna üstünlük isə (orta qiymət) şəhər məktəblərində 57.4 və kənd məktəblərində 56.4 olmuşdur. Eyni zamanda yayınma metoduna üstünlük vermə baxımından orta qiymət şəhər məktəblərində 49 və kənd məktəblərində 50 olmuşdur.

Yeddinci fərziyyə: şagirdlərin stressə qarşı müqavimət üsulları ilə təhsil məkanı (kən yoxsa şəhər məktəbində təhsil alması), cins və şagirdlərin neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə vardır.

1 – Emosional intellekt ilə təhsil məkanı (kən yoxsa şəhər məktəbində təhsil alması), cins və şagirdlərin neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə vardır.

1.1. Nəticələrə əsasən emosional intellekt ilə cins arasında əlaqə mövcud deyil.

1.2. Nəticələrdən aydın oldu ki, şagirdlərin emosional intellekt ilə neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə yoxdur.

2- Əqli intellekt ilə təhsil məkanı (kən yoxsa şəhər məktəbində təhsil alması), cins və şagirdlərin neçənci sinifdə təhsil alması arasında əlaqə vardır.

2.1. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən şagirdlərin cinsi ilə əqli intellekti arasında statistik baxımdan əlaqə yoxdur və bu isə H^0 fərziyyəsinin öz təsdiqini tapması deməkdir. Əqli intellektin orta qiyməti oğlanlarda 99.82 və qızlarda 101.75 olmuşdur.

2.2. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən şagirdlərin neçənci sinifdə təhsil alması ilə əqli intellekti arasında statistik baxımdan əlaqə yoxdur və bu isə H^0 fərziyyəsinin öz təsdiqini tapması deməkdir.

Təkliflər: İntellektin qeyr-koqnitiv cəhətlərinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq təklif edilir ki, şagirdlərin təhsil sahəsində uğurluluğunu öyrənməkən emosional intellektin ölçülməsi və həmçinin şagirdlərdə bu intellektin gücləndirilməsinə daha çox əhəmiyyət verilsin. Məktəb müəllimləri emosional intellektin əhəmiyyətini dərk edərək şagirdlərdə bu intellektinin inkişafına kömək etməlidirlər. Onlar bu məqsədlə müxtəlif uğurlu təcrübələr və tədqiqatlarla tanış olmalı, ekspertlərin əlverişli hesab etdikləri metodlardan kifayət qədər istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. İslami Ə. “Kaşan şərinin universitetə hazırlıq mərhələsində olan şagirdləri arasında stressə qarşı müqavimət və cinslə ailə strukturu və ailədaxili interaksiya forması arasında əlaqənin öyrənilməsi; 2000–2001 təhsil ili”, İsfəhan əyalətinin təhsil idarəsi tərəfindən təklif edilən tədqiqat layihəsi, 2001 (fars dilində).

2. Oladi F. və Nurməhəmmədi L., Qız və oğlan tələbələrin gündəlik gərginliyə qarşı müqabilə metodlarının müqayisəli təhlili və gündəlik gərginliyə səbəb olan amillərin öyrənilməsi. //Psixologiya jurnalı, Səmpad nəşriyyatı, 1999 (fars dilində).

3. Bəhrami F. İsfəahn şəhərinin ümumi orta təhsil məktəbləri şagird-

Stressə müqavimət üsulları və bu metodların insan həyatı və psixoloji sağlamlığı sahəsində əhəmiyyətini nəzərə alaraq lazımı dərs materialları (o cümlədən, həyat məharətləri fəni) tərtib edilməli və tədris proqramlarına daxil edilməlidir. Bu dərslər zamanı həyat məharətləri şagirdlərə öyrədilməli və onlara stressə qarşı uyğun müqavimət metodları aşılmalıdır. Ümum əhalinin stressə qarşı metodlar və onların əhəmiyyəti haqqında məlumatlandırılması məqsədi ilə əlaqədar tədqiqatların qəzet və jurnallarda çap edilməsi tövsiyə edilir.

lərində məsuliyyət hissənin artması üçün əlverişli üsulların müqayisəli təhlili, 2002, (fars dilində).

4. Hüseyini Ə.M. Kaşan şəhərinin 14–17 yaşında olan şagirdlərinin emosional intellekti ilə koqnitiv intellekti arasında əlaqənin öyrənilməsi; 2003–2004 təhsil ili, Magistratura dissertasiyası, 2003 (fars dilində).

5. Rəçidi Əli, “alilərdə psixoloji gərginliyin azaldılmasında psixoloji konsultasiyanın rolu”, Amuzə jurnalı, 2002 (yaz fəslə).

6. Rəhsipar K. İbtidai məktəb yaşında olan sağlam və fiziki qüsurlu şagirdlərin analarının stressə qarşı müqavimət üsullarının müqayisəsi,

İran elmi sənədlər və informasiyalar saytı, 1998 (fars dilində).

7. Əlizadə Ə. və həmkarları, Holmz Rahenin meyarları əsasında stressin xəstəliklərlə əlaqəsinin öyrənilməsi, Magistratura dissertasiyası, 2002, (fars dilində).

8. Kafi M. Tehran şəhərində yeni-yetmələrin stressə qarşı müqavimət üsullarının müqayisəsi və həmin üsulların psixoloji sağlamlıqla əlaqəsinin öyrənilməsi, 1996 (fars dilində).

9. Klinkə K.L., Həyat məharətləri, Tehran, 2002, (fars dilində).

10. Kuper K.L. Stress və onun müəyyənləşdirilməsi və müqavimət üsulları, 1994, (fars dilində).

11. Gelmən Danil. Emosional intellekt, Tehran, Rüşd nəşriyyatı,

2003, (fars dilində).

12. Gelmən D. Emosional intellekt, Həmidriza Bəluç, Ceyhun nəşriyyatı, 2000, (fars dilində).

13. Maykenbam D., Qarşı qorunma dərsləri, (fars dilində).

14. Nuri Ə., Emosional intellektlə səmərəli idarəçilik arasında əlaqənin öyrənilməsi, Amizə jurnalı, № 14, 2003, (fars dilində).

15. Nuri Əsgər, “Elmi intellektlə (IQ) emosional intellektin (EQ) təsir qabiliyyətinin müqayisəli təhlili”, Amizə jurnalı, № 18, 2003.

16. Aitken, G.(1996).Behavioral science for health. professional london.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛИТОДОВ ПЕРЕОДЕЛЕНИЯ СТРЕССОВ УЧЕНИКОВ (2010–2011 учебный год)

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются проблемы влияния азартных передач на психическое состояние подростков школ г.Урмии, в том числе связанных со стрессом. Существенные изменения, происходящие в современном мире, отражаются на поведении подростков, на их эмоциональном и физическом самочувствии. В статье рассматриваются итоги проведенного исследования в школах г. Урмии. Было выяснено, что стресс также влияет на когнитивное состояние опрошенных.

**COMPARATIVE ANALYSIS LITODOV
PERODELENIYA STRESSES OF STUDENTS
(2010-1011 academic year)**

ABSTRACT

The paper considers the problem of the influence of gambling programs on adolescent mental health g.Urmii schools, including those related to stress. Significant changes in the modern world, reflected in the behavior of adolescents, their emotional and physical health. The article discusses the results of the study in the schools in Urmia. It was found that stress also affects the cognitive status of respondents.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 20 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN YARADICILIĞINDA ETNOPSIXOLOJI IDEYALARIN INIKASI

Fuad Bayramov

ADPU-nun II kurs magistrantı

E-mail: fuadbayramov@mail.ru

Açar sözlər: Psixologiya, fəlsəfə, pedaqogika, fəlsəfə, maarifçi, fərdi, təlim tərbiyə, duyğu və qavrayış, adət-ənənə

Ключевые слова: психология, педагогика, философия, просветители, частный, обучение, образование, эмоции и восприятие, традиции.

Key words: psychology, pedagogy, philosophy, educators, private, training, education, emotions and perceptions, traditions

A. Bakıxanov (XIX əsr) ensiklopedik biliyə malik bir sənətkar idi. O yalnız bədii yaradıcılıq sahəsində coğrafiya filalogiya pedaqogika psixologiya əxlaq etika ilahiyyat və bir sıra elm sahələri üzrə maraqlı əsərlər fikir və ideyalar müəllifi kimi məşhurdur. Onun zəngin elmi ədəbi irsi içərisində Nəsihətnamə və Təhzibi-əxlaq əsərləri psixoloji fikirlərini daha dolğun əks etdirir.

A.Bakıxanovun zəngin fəlsəfi və pedaqoji irsi ilə yanaşı onun əsərlərində nəinki ümumpsixoloji həm də maraqlı etnopsixoloji ideyalara fikir və mülahizələrə rast gəlinir. A.Bakıxanov Gülüstani-İrəm əsərində xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərinə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə düşüncə və rəftar tərzinə dərindən bələd olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu məsələ-

lərə bədii əsərlərində də geniş yer vermişdir (1,s.18).

A.Bakıxanov bir maarifçi kimi insan ağılına yüksək qiymət verib onu daim təkmilləşdirmək zərurətini irəli sürür. Ağıl aləmi dərk edilməsi və təcrübə sayəsində zənginləşir. Aləm haqqında biliklər isə idrakın ilk pilləsi olan duyğular vasitəsi əldə edilib ağıla qida verir. Ağıl hisslərin dərkinə möhtacdır. Hisslərin təbiətin maddələrindən doğar. Görkəmli alim əqli qüvvə və proseslərin beyinlə bağlı olduğunu və ağılın inkişaf səviyyəsinin təkcə bilik və təcrübədən deyil həm də öz maddi əsasından asılılığını qəbul və qeyd edir (1,s.35).

A.Bakıxanov göstərir ki, adam özündə müsbət keyfiyyətlərin möhkəmlənib xarakter əlamətinə çevrilməsi üzərində təkidlə çalışmalıdır. Bunun üçün kamil ağılla birlikdə

mətin iradə də lazımdır. İradə hər şeydən əvvəl qəbul edilmiş qərarın icrasında təzahür edir. Möhkəm iradəli adam öz qüvvələrinə güvənir. Özü görməli olduğu işin başqaları tərəfindən icra ediləcəyini gözləmir və də vəfalı olur, özünü idarə etməyi bacarır.

A.Bakıxanovun psixoloji irsində aləm cüzlərinin ən şərəfətli olan insan şəxsiyyətinin əxlaq saflığı üçün zəruri olan şərt və keyfiyyətlərə aid fikirlər çox mühüm yer tutur. O insanda görmək istədiyi müsbət və istəmədiyi mənfi sifətləri sadalayıb izah etməzdən əvvəl hələ Aristotel tərəfindən irəli sürülüb geniş yayılmış etidal orta hədd psinsipinə riayət olunmasını tələb edir. Təmiz xasiyyətli adam hər işdə ifrat tərəfindən həddən lap az və ya lap çox olandan çikinib orta yolu seçir və bundan daim faydalanır (2,s.40).

Adamlar bir sıra fərdi xüsusiyyətlərə malikdirlər. A.Bakıxanov bu fərdi fərqləri iki növə ayırır. Bunlardan biri təbiətin bəxş etdiyi fitri xüsusiyyətlərdir. Bu müasir psixologiyada temperament haqqında təlimə uyğun gəlir. Diqqətəlayiq cəhət budur ki, müəllif bu fitri xüsusiyyətləri dəyişmənin mümkün olduğuna qətiyyətlə inanır.

Xüsusiyyətlərin digəri-kəsb edilən xüsusiyyətdir ki təlim tərbiyə sayəsində əmələ gəlib möhkəmlənir.

Müəllif xarakterin bir dəfə əmələ gəlib donmuş halda deyil dəyişmə və inkişafda olduğunu göstərir və uşaq yaşlılardan tərbiyə sayəsində müsbət keyfiyyətlərin möhkəmlənib xarakter əlamətlərinə çevrilməsinə sonrakı dövrlərdə isə başlıca olaraq özünü-tərbiyəyə diqqət verilməsini bu sayədə həmçinin mənfi keyfiyyətlərin insanın təbiətinə kök salmamasına belə hal baş verdikdə isə onların aradan qaldırılmasına təkidlə çalışmağı tələb edirdi. (5,s.175-177)

A.Bakıxanov duyğu və qavrayış zaman qavrayışı və təsəvvürü arasındakı münasibət nitq və onun növləri təsirliliyi məsələsi adətlərin təşəkkülü tərbiyə və yenidən tərbiyə edilməsi hissələr həmçinin geniş mənalandırır orijinal təsnifatını verdiyi eşq problemi haqqında dövrü üçün maraqlı fikirlərə sürmüşdür.

Etnik psixoloji fikir və ideyalar. A.Bakıxanov yaradıcılığında öz əksini tapanmışdır.

Müasir dövrdə milli psixologiyada etnik ümumilik ön plana keçir. Burada əsasən iki cəhət millətin psixi siması ikinci millətin və ya etnosun emosional aləmi. Psixi sima dedikdə adət ənənə milli xarakter davranış və rəftar tərzini və s. Millətin və ya etnosun emosional aləmi dedikdə isə milli və etnik hissələr onların məzmununu istiqaməti davamlılıq dərəcəsi stenik və astenikliyi və s.

Bu iki cəhət həm də etnik stereotip və yönümlərin formalaşmasını məzmununu və eləcə də təzahür xüsusiyyətlərini şərtləndirir.

A.Bakıxanovun əsərlərində bu və ya etnos nümayəndələri ilə rəftar qaydaları yaxud onlarla necə rəftar etmək qaydaları onlara necə münasibət bəsləmək və s. şəkildə öz əksini tapmışdır.

A.Bakıxanov yalnız öz xalqı deyil həm də başqa xalqlara mənsub olan etnik stereotiplərin adət ənənələrin tarixən təşəkkülünə dəyişkənliyinə nisbilik və özünə məxsusluğuna diqqəti cəlb edirdi. A.Bakıxanov həmin dövr ilə ayaqlaşmaq naminə öz xalqında vaxtı keçmiş inkişaf mane olan etnik stereotip və yönümlərin adət və ənənələrin aradan qaldırılmasına xüsusi fikir vermiş cəhətlər və ətalətin yeniliyin qəbuluna maneçilik törədən digər psixoloji xüsusiyyətlərin aradan qaldırılmasına çalışmışdır. O ilk növbədə bütün xalqın maariflənməsinə təhsilin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Elə buna görə də A.Bakıxanovun əsərlərində etnopsixoloji ideyalar təlim tərbiyə planında didaktik aspektdə irəli sürülmüşdür. O həmçinin özünün maarifçilik ideyalarını əxlaq nəzəriyyəsini geniş sürətdə yaymağa səy göstərmişdir. Təhziyə əxlaq əsərində fərdin özünü psixoloji təhlildən keçirməsi özünü dərk

etməsi öz qüsurlarından xilas olmağa cəhd göstərməsi deyil həm də bütvöv bir etnosun özünü təkmilləşdirmə yolu qeyd edilir: Vaxtilə zehnim və zəkam xudbinliyimə qalib gəlmiş olsaydı bu gün peşmançılığımı çəkdiyim işləri görməzdim: (3,s.27)

Bu ayrıca bir şəxsə aid etiraf hesab edilə bilməz. O yetkinlik və kamilləşmə meylinin bütün xalqların etnosuna aid olmasını istəyirdi.

A.Bakıxanov bütün etnosun xilas yolunu maariflənməklə avamlıqdan yaxa qurtarmaqla görür.

Müəllifin fikrincə: Avam adamların idrak və mərifətlərinin yüksək dərəcəsi təqliddir onla heç bir halda təqliddən kənara çıxmağa qadir deyillər. Etdikləri hər cür tədqiqat və təfəkkür zirəklikdən deyil adət üzündəndir. Müəllifin fikrincə belələri: Dəlil və sübutlara diqqət etmələrinə baxmayaraq öz nöqsanlarını bilməzlər. Bunların hamısı göstərir ki adamların işləri təhqiq və təqiq deyil təqlid və təsdiq etməkdən ibarətdir.: Belə zərərli stereotipdən çıxış yolunu xalqın məlum rəftar və hərəkətinin adət və ənənələrinin mümkün qədər ziddinə olmamağa çalışmaq lazımdır. Bu məsələdə zəruri həddi gözləməyi yəni hər bir xalqın adət və ənənələrinə hörmət etməyi zəruri sayırdı. (4,s.77)

Hər bir xalqın özünə məxsus duyğu və qavrayış var. Burada ziddiyyət

axtarmaq konflikt törətmək deyil onu başa düşmək və nəzərə almaq lazımdır.

A.Bakıxanov yazırdı: Bizim əsrimizin özündə belə İranda adət olan şey Avropada qəbahət hesab edilir. Avropa qitəsində bəyənیلən iş isə Ərəb ölkələrində bəyənilmir. Hətta bir ölkənin özündə də almanları ingilislər bəyənirlər və ispaniyalıların adətini fransızlar qəbul etmirlər. A.Bakıxanov bəzi etnos nümayəndələrini ziyalıları nəzərdə tutaraq deyir: Bir

çox bilikli adamaların düşüncəli öz fəzilətlərinə baxmayaraq bu işdə avamlarınkindən da qüsurludur: Müasir dövrümüzə nəzər salsaq bəzi erməni ziyalıların hansı xislətdə olduğunu aydın görmək olar (Z.Balayan S.Kaputikyan və s.)

Əslində isə belələrinin əməl və düşüncələri vəhşilik səviyyəsindən də aşağıda duraraq xalqlara millətlərə qarşı ağır cinayət törətməyə yönəlmişdir. Yəni belələri əslində beynəlxalq canidir.

Ədəbiyyat:

1. Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 206 s.

2. Ярошевский М.Г. История психологии. Москва, Мысль, 2001, 463 с.

3. Göyüşov Z.B. Fəzilət və qəbahət. Bakı: Azərnəşr, 1972, 468 s.

4. Bakıxanov A.A. “Gülüstani-İrəm” tərcümə edən M.Sultanov. Bakı, Gənclik, 1982, 96 s.

5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Питер, 2000, 704 с.

6. Богданова О.С. Этические беседы с подростками. Москва, 1987, 190 с.

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ А.БАКИХАНОВА

АБСТРАКТ

В произведениях А.Бакиханова этнико-психологические идеи, описаны в виде свойственных людям стереотипов и тенденций, некоторые этнические благодетели представлены как беды общества и эпохи.

Наряду с богатым философским и педагогическим наследием Аббасгулу Ага Бакиханова, в его произведениях встречаются не только общепсихологические, но и интересные этнопсихологические идеи, мысли и рассуждения.

Ум человеческий как педагог Бакиханова оценили это предполагает необходимость постоянно улучшать. Мир наполнен остроумие, понимание и опыта. Первым шагом в ощущениях знаний о мире, знания, накопленный в ходе ум предоставляет пищу. Нужна понимания чувства ума. Там могут быть чувства природы вещей. Процессы в головном мозге, которая связана с выдающимися учеными и душевные силы и уровня развития психики не только знания и опыт, но и на основе их финансовой зависимости берется и записал.

А.Бакиханов, являющийся автором произведения «Гулистан-Ирам» об Азербайджане, которое как по содержанию, так и по значимости является уникальным произведением, привлекает внимание осведомленностью этнико-психологическими особенностями, духовно-моральными качествами, отношением и образом мыслей своего народа

REFLECTION OF ETHNO-PSYCHOLOGICAL IDEAS TO A.BAKIKHANOV'S WORKS CREATIVITY

ABSTRACT

In the works of A. Bakikhanov as ethical and psychological ideas, are described as a peculiar people stereotypes and trends, some of the ethnic-gooders are presented as society's and era's ills.

Along with a rich philosophical and pedagogical heritage of Abbasgulu Agha Bakihanov, his works are found not only of general psychological, but also interesting ethnopsychological ideas, thoughts and reflections.

The human mind as an educator Bakihanov appreciated it suggests the need to constantly improve. The world is filled with wit, understanding and experience. The first step in the sensations of knowledge about the world, knowledge was gained through the mind provides the food. Need of understanding the feelings of the mind. There may be feelings of nature items. Processes in the brain that is related to prominent scientists and mental strength and level of development of the mind is not only knowledge and experience but also on the basis of their financial dependence is taken and recorded.

A.Bakihanov being the author of the work «Gulistan-Iram» of Azerbaijan, which is on both the content and importance is a unique piece, attracts awareness of ethno-psychological characteristics, spiritual and moral character, attitude and mindset of its people.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 7 iyun 2013-cü ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisənziya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Fiziki çap vərəqi: 7,5. Tiraj: 300.

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Sifariş 68.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

